

Branko Tošović (Grac)

Andrić ispred i iza AVLIJE

U radu se analizira kontekst u kome se pojavila PROKLETA AVLIJA. U prvom dijelu govori se o njenom nastanku i Andrićevoj autorecepciji toga romana, u drugom se razmatra piščev život prije izlaska djela iz štampe (1946–1953), a u trećem o vremenu nakon objavljivanja (1954–1960).

0. Rad na PROKLETOJ AVLIJI trajao je u periodu između 1928. i 1953. godine. Roman je izdala 1954. novosadska Matica srpska u ediciji Mozaik (92 str.).¹ Postoji svjedočenje Boška Petrovića o tome kako je prvo izdanje PROKLETE AVLIJE objavljeno u Novom Sadu: Andrić je često svraćao u Maticu srpske, a biblio-

¹ Čin predaje rukopisa opisuje Erih Koš: „A jednoga smo dana prisustvovali svečanom, rekao bih istorijskom činu: kad je Andrić iz svoje torbe izvukao rukopis PROKLETE AVLIJE i predao ga Leskovcu, odnosno izdavačkom preduzeću Matice srpske radi objavljivanja, u ediciji koju je, po ugledu na 'Insel Verlag' Leskovac pokretao“ (prema Popović 1992: 199). Predgovor za prvo izdanje napisao je Borislav Mihajlović Mihiz. Kako je do toga došlo, kazuje sam Andrić: *Mihiza su mi preporučili, ili je on sam hteo, ne bih vam umeo reći... Ja sam rekao dobro, ali da mi ne pravi one svoje stilske bravure... I da vidite, napisao je dobro. On je zapazio neke stvari što drugi nisu: da knjiga ima svoj ram, onaj mladi kaluđer koji se pojavio na početku i svršetku knjige... Jedan priča, pa drugi priča...* (Paunović 2003: 152). Međutim, Andrić nije bio zadovoljan kvalitetom izdanja, što se vidi iz pisma upućenog 28. februara 1957. izdavačkom preduzeću „Miladin Popović“ u kome daje saglasnost da se PROKLETA AVLIJA prevede na „šiptarski jezik“, ali pod uslovom da se to ne uradi sa *prvog izdanja (Matica srpska) koje ima teških štamparskih grešaka, nego sa drugog, ispravljenog, izdanja, koje je objavila sarajevska „Svjetlost“* (Arhiv I. Andrića, SANU, Beograd, L. 8, 1119). Fragment romana objavljen je 1954. u prvom broju NOVE MISLI (Andrić 1954^a), ali je zbog teksta Milovana Đilasa ANATOMIJA JEDNOG MORALA taj list zabranjen, čak je prestao da izlazi. Dio pod naslovom ČAMIL IZ SMIRNE štampan je u Zborniku JAZU (Andrić 1954^b).

Za roman PROKLETA AVLIJA Andrić je dobio 1955. nagradu Saveza književnika Jugoslavije. U anketi sarajevskih NAŠIH DANA 1999. PROKLETA AVLIJA je izabrana za najbolji bosanskohercegovački roman dvadesetog stoljeća. Slijede: DERVIŠ I SMRT Meše Selimovića, TRAVNIČKA HRONIKA Iva Andrića, VRATA OD UTROBE Mirka Kovača, TVRĐAVA Meše Selimovića, NA DRINI ČUPRIJA Iva Andrića, ALBUM I HODNICI SVIJETLOG PRAHA Vitomira Lukića, ISTOČNI DIVAN Dževada Karahasana i PONORNICA Skendera Kulenovića (Naši dani-www).

teka Mozaik mu se veoma dopadala: *ti [...] lepi naslovi, oprema, izbor* (Popović 1976: 95). Onda ja Petrović insistirao „da nam da i RAZGOVOR SA GOJOM. Pristao je“. Andrić je ovo djelo pripremao punih 17 godina² (duže je pisao samo TRAVNIČKU HRONIKU: od 1924. do 1942)³. Kada je tačno počeo rad na ovom djelu, teško je utvrditi jer ne postoje nikakvi pouzdani izvori, ali bi se mogao locirati u Španiju 1928. ili 1929⁴. U znatno smanjenom obimu knjiga je završena na

² *PROKLETU AVLIJU nosio sam u sebi punih sedamnaest godina. Nedavno smo Vera i ja rekonstruisali vreme njenog nastanka i ispalo je baš nekako toliko. U dnevniku smo pronašli datume koje sam unosio u madridskim poslastičarnicama, rimskim hotelima i drugim konačištima po Evropi* (Jandrić 1982: 47). *Govorio sam vam i o tome kako je nastala PROKLETA AVLIJA: pisao sam je punih sedamnaest godina* (Jandrić 1982: 427). Roman je „u sebi nosio još u Madridu [...] a potom, kako je govorio, i u hotelima Pariza, Beča i Berlina“ (Popović 1991: 90–91). *Pravio sam beleške. Kao književnika mnogo šta me je interesovalo. I tako sam dobio 250 stranica beležaka. To je bio, u stvari, roman o „Princu Džemu“. Ja sam video da će to ispasti nešto što ne želim. Nisam imao nameru da pišem roman. I onda sam sve to stavio na stranu i tako je od 250 stranica ostalo svega stotina. A novinari uvek kažu: napišite sve što je bilo* (Pisac govori 1994: 154). O nastajanju PROKLETE AVLIJE i genezi Andrićevog stvaralaštva pisao je Stojan Đorđić: „Posle prvih Andrićevih izjava o nastanku PROKLETE AVLIJE stvorena je fama da je rad na tome delu počeo još u doba pisanja prvih pripovedaka, i da ga je završio dvadeset pet godina kasnije. Na pitanje o tome, koje mu je postavljeno u razgovoru s grupom novinara u redakciji lista Politika 28. 2. 1968. godine, Andrić je najpre odbio da odgovori, pošto su to „suviše literarne teme“ (Đorđić 2011: 215). „Prvi podsticaj za pisanje PROKLETE AVLIJE bila je istoriografska građa o bratu sultana Bajazita II, princu Džemu, i njegovoj neuspešnoj borbi da svrgne brata i on postane sultan. Taj siže iz turske istorije privukao je Andrića, po svoj prilici, zato što je tu reč o jednoj višegodišnjoj borbi za carski tron, koju vode dva brata. U početku to je bila dobra, to jest, za Andrića podsticajna tema, jak siže iz istorije, a imao je i dovoljno građe, tako da je svoju rekonstrukciju tog sižea razvio do romanesknih razmera, dakle, i više nego što je bio planirao da napiše. Posebno je pitanje zašto svojim prethodnima beleškama, odnosno, prvom potpunijom literarnom obradom toga sižea nije bio zadovoljan, zašto mu je toliko smetalo to što je potencijal toga sižea o dugotrajnoj borbi dva brata za vrhovnu vlast u najmoćnijoj carevini toga doba zasenila priča o prinčevom ljubavnom životu“ (Đorđić 2011: 213). Autor ističe da bi se moglo zaključiti da je 1945. za vršeno djelo pa se pita zašto je roman Andrić čuvao punih deset godina: „Nije jasno zašto bi PROKLETU AVLIJU čuvao u svom radnom stolu još punih devet godina. A ako 1945. godine nije završio, već počeo rad na završnoj verziji, ni to ne bi bila baš potpuna eksplikacija, jer je i taj period od devet godina predug period za kontinuirano pisanje dela od stotinu stranica. I tokom završnog oblikovanja dela Andrić je, izgleda, nastavio da nešto menja i da traga za pravom artikulacijom svoga davno započetog dela“ (Đorđić 2011: 213).

³ *U POLITICI sam 1924. godine objavio prvi fragment TRAVNIČKE HRONIKE, a delo je, kao što znate, objavljeno dvadeset i jednu godinu docnije* (Jandrić 1982: 427).

⁴ „Kažu da ste počeli da pišete PROKLETU AVLIJU još dok ste bili u Madridu: – *To je tačno*“ (Pisac 1994: 154). Pisac se 1928. i 1929. nalazio na diplomatskoj dužnosti u

Bledu (u hotelu Park)⁵ 1953. godine. Andrić se pridržavao principa da pisati znači skraćivati, zbijati (up. riječi iz njegovog eseja o Goji: *Zbijaj! Zbijaj!*). Stoga nije slučajno da je PROKLETU AVLIJU sažimao što je više mogao.⁶

– *Ja sam je radio, radio, sažimao, što se kaže rečenicu po rečenicu, reč po reč... slovo po slovo. Možda bih napisao roman o romanu... Mogao bih napisati još trista strana o sultanu* (Paunović 2003: 152).

Tim je stavom odudarao od pozicije nekih pisaca⁷. Poučan je primjer Bora Stankovića, o kome je Andrić imao visoko mišljenje.⁸

[...] *vi znate koliko ja cenim Boru Stankovića kao pisca, i iznad svega njegovu NEČISTU KRV, isto mišljenje o njegovom najvećem i najboljem romanu imaju i drugi, na primer, imala je Isidora. Ali baš Isidora i ja razgovarali smo nekoliko puta da je samo polovina, možda, istina da je Bora skraćivao tako drastično svoj roman iz materijalnih razloga, što nije imao novaca da plati štampanje, a glavni „krivac“ je njegov prijatelj Kostić, koji ga je inače u celosti mnogo zadužio, no kad su u pitanju kraći njegovi tekstovi, Borini. To se lepo oseća i vidi po jednoj nevidljivoj praznini, ako se tako može reći, u kompoziciji toga dela. Nešto tu nedostaje, a nemoguće je da je tu prazninu stvorio onaj koji je toliko sjajnih mesta dao u tom delu...* (Paunović 2003: 153).

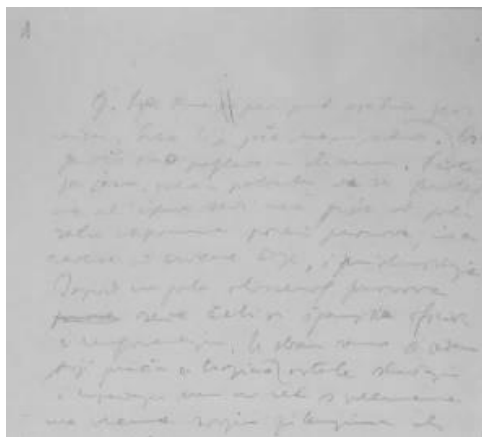
Madridu; prije toga, 1926–1928, bio je Marselju, od januara do aprila 1928 u Parizu, a od 1929. do 1930. u Briselu.

⁵ „U julu 1953. godine, na Bledu, gde se odmara od žestokih vrućina i napornog rada, posvećuje se pisanju – završava rukopis PROKLETE AVLIJE [...]. Za mesec dana boravka u ovom njemu dragom mestu sklopio je knjigu. Veri Bojić skromno poručuje: [...] *Radio sam ponešto i biće materijala za prekucavanje, ali bude valjalo ovo je: što radim [...]*“ (Popović 1991: 90). „U oktobru je knjiga složena – sam je Andrić pročitao složen tekst i ispravio greške“ (Popović 1991: 91).

⁶ Andrić je u razgovoru sa Jandrićem isticao da je sporost u pisanju neophodna, pogotovo mladom piscu (Jandrić 1982: 47).

⁷ Jedan od njih je Stevan Jakovljević, koji nije pristao na opširnija kraćenja jedne nove knjige: Živko Milićević mu je izostavio dva-tri tabaka, a predlagao je još pet, na šta Jakovljević nije pristao iz „honorarskih“ razloga, što je Andrić ovako prokomentarisao: *Pa to je strašno. Honorar je veći kad se delo udesi kako valja, pa se štampa u više primeraka. Nego Steva je star, on je dao što je dao. Njega treba uzimati takvog kakav je* (Paunović 2003: 152).

⁸ O tome svjedoči i Andrićev govor na otkrivanju spomenika Boru Stankoviću u Beogradu 1954 (Andrić 1981^b: 204–205).

Ilustr.1. Rukopis PROKLETE AVLIJE

(Andrićev Arhiv u SANU, kutija 4, broj 176, fajl 103,⁹ s. 18; snimio B. T.)

Prvobitni rukopis imao je više od 250 stranice, međutim Andriću je nešto smetalo (između ostalog i kompozicija)¹⁰ pa se, iako prilično izmučen pisanjem tako obimnog djela, odlučio na znatna kraćenja.¹¹

Nisam bio zadovoljan njime, pa sam se odlučio na drastična skraćenja. Kao što znate, ostalo je samo devedesetak stranica. Tako sam, iako teška srca, izbacio sve ljubavne scene između glavnog junaka i neke Francuskinje, rekavši sebi: „Ostavi se toga, nije to tvoj posao!“ Ili, kako bi to Mušići lepše kazao: „A ja, tako mi aljine i leba, ne smem se u to upuštati!“ Kasnije se videlo da nisam rđavo postupio (Jandrić 1982: 47).

Konačna verzija uobličena je za oko mjesec dana.¹²

⁹ Fajl se odnosi na materijal koji smo snimili u Arhivu SANU i u digitalizovanoj verziji označili određenom brojkom.

¹⁰ *Pisao sam ga vrlo dugo i mnogo se s njim mučio, pa ni sada nisam sasvim zadovoljan njegovom kompozicijom* (Dragan Jeremić u Popović 1976: 52).

¹¹ „[...] to je tekst od dvesta stranica, a on je iz njega uzeo samo jedan motiv, odbacivši glavnu temu“ (Ćosić 2002: 106).

¹² *Sećam se, za oko mesec dana sklopio sam knjigu i dao joj konačnu verziju* (Jandrić 1982: 427). Andrić je dovodio u vezu pisanje PROKLETE AVLIJE i šetnje, ističući da su one za njega najdraži odmor, ali to ne znači da svi koji šetaju i idu u prirodu mogu da napišu takvo djelo. „Jednom prilikom upitao sam Andrića kako provodi časove odmora, a on mi je odgovorio s nekom pritajenom nelagodnošću: – *Rano ustajem i posle gimnastike, sedam za radni sto... A zatim moj najdraži odmor su podnevne šetnje... Često mi kažu: videli smo vas da šetate i zagledate izloge. Kao da to isto i drugi ljudi ne čine u časovima odmora? I da li je to, pitam se, sve vredno spomena? Možda je stvar u tome što naš prosečni građanin nije navikao da šeta. On kolima ide da kupi i cigarete... Vidite, idu i drugi u prirodu ili na Savu, ali nisu napisali PROKLETU AVLIJU... Zar je to bitno što volim da šetam?*“ (Dimitrijević 2010: 104).

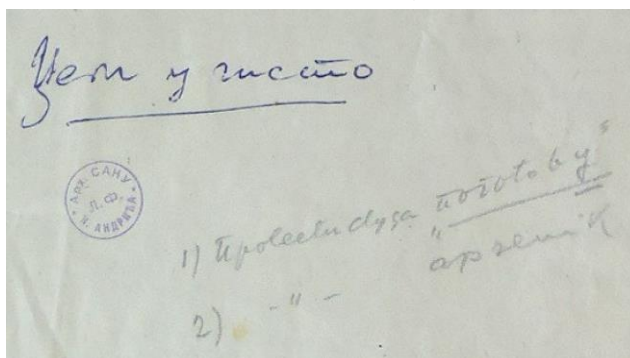
U prvoj varijanti naslov je glasio DŽEM, a onda se pisac odlučio za PROKLETU AVLIJU.

Ilustr. 2. Sveska za naslovom DJEM
(Andrićev Arhiv u SANU, kutija 4, broj 176; fajl 103, s. 29; snimio B. T.)

Međutim, nije mogao odmah donijeti odluku šta da bude u naslovu romana jer rješenje nije bilo lako i jednostavno.

Oko nekih naslova namučio sam se da bog sačuva. Tako, na primer, imao sam u početku nameru da PROKLETOJ AVLIJI dam drugačiji naziv: DŽEM, ili možda DŽEM SULTAN. Pa nisam. Možda je i bolje ovako... Naslov treba srezati tako da stoji svima dostupan i da se podastre pod oči, kao kućni prag (Jandrić 1982: 120).

Ilustr. 3. Rukopisa sa naslovom DŽEM U ČISTO
(Andrićev Arhiv u SANU, kutija 4, broj 176, fajl 103, s. 83; snimio B. T.)

Andrić je isticao da je izbor naslova za svakog autora priličan problem, posebno kada je u pitanju poezija. Na pitanje da li se mučio prilikom izbora naslova za svoja djela Andrić je odgovorio:

– Kako za koje [...] Ali nije mi bilo lako. Napisati, to još i nekako, ali pronaći pravi naslov, to je vazda bio mučan i nezahvalan posao. Najviše sam se napatio sa pesmama. Naći naslov za pesmu – to je za me bila nerešiva zagonetka. Prekraćivao sam sebi muke na taj način što sam najčešće odustajao od naslova... Što se tiče romana i pripovedaka, trudio sam se da naslov proizlazi iz dela, a to se ne postiže baš tako lako (Jandrić 1982: 120).

1. Postavlja se pitanje koliko je pisac poznavao prostor Proklete avlije budući da nije bio u Turskoj sve do kraćeg boravka 1953. S tim u vezi interesantan je razgovor vođen između Iva Andrića i Ljuba Jandrića, koji mu je pri-

čao 28. avgusta 1973. o svome putovanju u Tursku (dan nakon povratka), nabrajajući džamije, čaršije, turbeta. Kada je rekao

Vidio sam [...] i čuvenu Jedikule. Mislio sam da je to PROKLETA AVLIJA.

Andrić se nije složio:

– Ne – nasmija se on – to nije Avlija. Ona se nalazi niže od Aja-Sofije, na obali Bosfora, i služila je kao sabirni centar; posle presude, zatočenici su ili odlazili u progonstvo ili prelazili u Jedikule na izdržavanje kazne. Njeno ime na turskom znači Sedam kula. Valjda ste videli jednu od tih kula, onu čiji se šiljak nadneo nad vode Bosfora. Tamo su odvođeni na smrt osuđeni zatočenici, a gore na samom vrhu odsecane su im glave. Kažu da je na jednu stranu padao trup, a na drugu glava! Kad bi zatočenici prelazili taj poslednji komad zida – jedino što im je još ostalo od života – Carigradom bi odjekivali stravični krici i uzvici pretnje i prkosa, što je zavisilo od toga koga vode na gubilište (Jandrić 1982: 272–273).

Na Jandrićevu konstataciju da je Jedikule zatvorena za posjetioce Andrić je dodao:

To se Turci sigurno stide svoje prošlosti. Zašto da se stide? Pa, molim vas, sve su imperije imale svoja gubilišta i tamnice. Bez toga nisu mogle ni steći ni održati glas velike sile. Pa ni crkva u stvaranju svoje „duhovne imperije“ nije, na žalost, imala nimalo mekše srce (Jandrić 1982: 273).

On je prokomentarisao i Jandrićeve utiske iz Bruse (u kojoj je bio na Andrićev savjet), posebno posjetu Muratovom turbetu i zapažanje da nigdje nije napisano da je Murat poginuo na Kosovu („a čovjek koji nam je tumačio mezare Bajazitovih žena reče da nije siguran da su to Lazareve kćeri“):

E, to kod Turaka ne valja. Kriju, neće da priznaju, a to je osobina duhovno skućenog sveta. Ja sam to negde rekao u romanu NA DRINI ČUPRIJA (Jandrić 1982: 272–273).

A ovo je svjedočenje Zuka Džumhura o vremenu provedenom sa Andrićem u Istanbulu:

Vozili smo se belim lađama po Zlatnom rogu i Bosforu i posmatrao sam ga kako pažljivo i pomno odabire. Jedanput kad smo prolazili pored obale Tophane (starih topovskih šupa) Andrić mi reče: *Sada znam sigurno, kao da mi je providenje šapnulo, da je na ovom mestu morala biti Prokleta avlija...* Inače, imao je posebno poštovanje prema velikom reformatoru Turske Kemalu Atatürku – znao je brojne detalje iz njegovog života (Zuko Džumhur u Popović 1976: 167).¹³

¹³ Andrić je imao poziv turske vlade da još jednom posjeti zemlju, ali iz zdravstvenih razloga nije mogao da se na to odluči, iako je žarko želio. Poziv je obnovljen u proljeće 1969. godine (Popović 1981: 325), a godinu kasnije, 6. aprila 1970, pisac je obavijestio jugoslovenskog ambasadora u Turskoj Muhidina Begića da ga, nažalost, ne može prihvatiti: *Zaista, treba da rešimo pitanje moga planiranog putovanja u Tursku, Da ili ne? Na moju veliku žalost, odgovor je: ne. Dugo sam oklevao, jer mi je mnogo stalo da, koristeći poziv iz Ankare, vidim još jednom Tursku, i to pod tako povoljnim uslovima, ali iz obzira prema turskom domaćinu, kao i prema tebi, moram da kažem ono što mi nije*

Iz navedenih (oskudnih) izvora možemo izvući sljedeće zaključke. Prvo, Andrić je opisao Prokletu avliju onako kako ju je zamislio, a ne kako ju je vidio u živo ili u dokumentima.

To je čitava varošica od zatvorenika i stražara koju Levantinci i mornari raznih narodnosti nazivaju Deposito, a koja je poznatija pod imenom Prokleta avlija, kako je zove narod a pogotovu svi oni koji sa njom imaju ma kakve veze. Tu dolazi i tuda prolazi sve što se svakodnevno pritvara i hapsi u ovom prostranom i mnogoljudnom gradu, po krivici ili pod sumnjom krivice, a krivice ovde ima zaista mnogo i svakoja-ke, i sumnja ide daleko i zahvata u širinu i u dubinu. [...]

Petnaestak prizemnih ili jednospratnih zgrada, građenih i dograđivanih u toku mnogih godina, povezanih visokim zidom, zatvaraju ogromno, izduženo i strmo dvorište posve nepravilna oblika. Samo ispred zgrade u kojoj su čuvari i kancelarije uprave ima malo kaldrme; sve ostalo je siva i tvrda ugažena zemlja iz koje trava ne stiže ni da nikne, toliko je ljudi od jutra do mraka gazi. A dva-tri uboga i malokrvna drveta, rasturena samo sredinom dvorišta, uvek izranjavljena i oguljena, žive mučeničkim životom, izvan godišnjih doba. To džombasto i prostrano dvorište liči preko dana na vašarište raznih rasa i naroda. A noću se sva ta gomila sateruje u ćelije, sve po petnaest, dvadeset i trideset njih u jednu. I tu se produžuje bučan i šarolik život. Mirne noći su retke.

U prilog tome govori činjenica da prilikom posjete Istambulu nije bio siguran gdje se mogla nalaziti (*Sada znam sigurno, kao da mi je providenje šapnulo, da je na ovom mestu morala biti Prokleta avlija...*). Drugo, Andrić eksplicitno izjavljuje da ona nije bila na prostoru Jedikula (kako je pretpostavljao Ljubo Jandrić). Treće, iz Andrićevih svjedočenja proizilazi da se Prokleta avlija nalazila (a) na području Tophane i (b) niže od Aja-Sofije.¹⁴

prijatno, a to je: ne. Evo danas – ponedjeljak 6. aprila – u Sarajevu je velika proslava, a ja sedim ovde sa temperaturom i nisam u mogućnosti da prisustvujem. Ukratko ne valja mi zdravlje i ne mogu više, bar kako stvari sada stoje, da preduzimam ni kratka putovanja po Jugoslaviji (Popović 1981: 327). U vezi sa odlaskom u Tursku Andrić je rekao sljedeće Ljubu Jandriću 28. avgusta 1973: A putovao bih rado u Tursku, nemojte misliti da ne bih. Imam otvoren poziv da odem u Ankaru, ali, na žalost: duša bi htela, ali bolest ne da. Neko je, dole u Turskoj, šaleći se, rekao da sam ja polutan: pola jugoslovenski, a pola turski pisac. Takva dvojnost meni ne smeta, a i zašto bi. Zuko Džumhur ide još dalje pa u svojim zavrzlamama tvrdi kako sam ja, navodno, najveći živi turski pisac. Ako je i od jednog šereta – mnogi je (Jandrić 1982: 272–273).

¹⁴ U potrazi za nekom fotografijom ili ilustracijom prostora gdje se nalazila Prokleta avlija prikupili smo priličnu građu, ali nismo mogli pronaći sliku koja bi tačno pokazivala kako je izgledalo *Deposito*. Stoga smo na koricama ovog izbornika izabrali tamničko dvorište Jedikula jer je ono najviše odgovaralo Andrićevom opisu Proklete avlije: visoki zid zatvara ogromno dvorište, siva i tvrda ugažena zemlja iz koje trava ne stiže ni da nikne, dva-tri uboga i malokrvna drveta, rasturena samo sredinom dvorišta.

Ilustr. 4. Jedikule

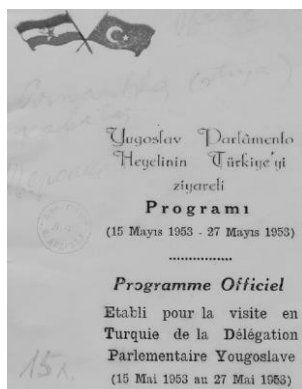

Ilustr. 5. Tophane

Ilustr. 6. Aja Sofija

2. Andrić je prvi i jedini put boravio u Turskoj od 15. do 27. maja 1953 (kao član jugoslovenske parlamentarne delegacije). Tada je posjetio Istambul, Brusu, Izmir i Ankaru.¹⁵ Da je boravak iskoristio i za završno uobličavanje PROKLETE AVLIJE, govori sljedeći podatak: na praznim stranicama programa od dvadesetak strana (notesa veličine džepnog formata) pravio je bilješke olovkom, sada jedva vidljive.¹⁶

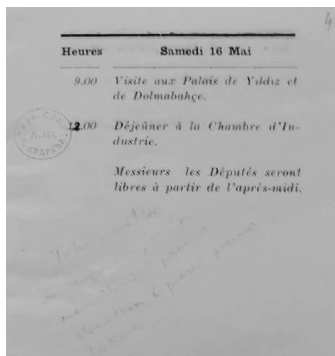

Ilustr. 7. Prva strana Programa boravka u Turskoj od 15. do 27. maja 1954 (Andrićev Arhiv u SANU, kutija 28, broj 935; fajl 101, s. 41; snimio B. T.)

Na jednoj od njih (str. 4) razabiru se riječi: *Tihi i učtivi u razgovoru oni su nemilosrdni prema stranim i preki prema ljudima.*

¹⁵ „Bio je uzbuđen. Pred polazak u svoju beležnicu je zapisao: *Čini mi se da nikad nisam polazio u jednu stranu zemlju sa toliko skromnosti, sa tako živom željom da vidim i naučim, pa prema tome ni sa tako slobodnim i otvorenim srcem i umom*“ (Popović 191: 89). „Taj kratki boravak bio je za Andrića *radost u oku i hrana duhu*. Grad Brusa bio je za njega *veliki doživljaj* i u njemu će živeti *kao divna i nedočitana knjiga*“ (Popović 191: 89).

¹⁶ U dešifrovanju smisla ovih zabilježaka pomagao nam je saradnik Arhiva SANU Mile Stanić, kome se iskreno zahvaljujemo.

Ilustr. 8. Četvrta strana Programa boravka u Turskoj od 15. do 27. maja 1954 (Andrićev Arhiv u SANU, kutija 28, broj 935; fajl 101, s. 45; snimio B. T.)

Na str. 17. stoji:

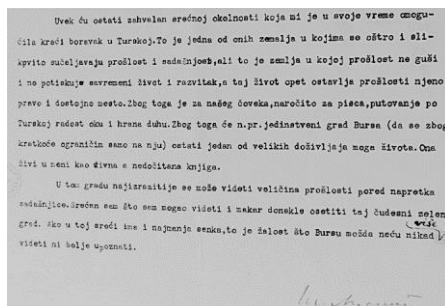
Imao je oči majčine. U detinjstvu krotke [...] oči. [...] nije mogao da [...] pogleda te oči [...] (umro je u 21. godini) [...] Posle je imao prilike [...]

Da se zabilješke mogu odnositi na PROKLETU AVLIJU, potvrđuje nastavak:

*Fra-Petra preveli u bolničke [...] ali ga posle nekoliko dana vrate u aps. Tu mu kažu da je Džem umro. U kući kraj [...]*¹⁷

O boravku u Turskoj Andrić se oglasio i 21. aprila 1954. u okviru izjave za Radio Beograd a povodom Titovog putovanja u istu zemlju.

Uvek ću ostati zahvalan srećnoj okolnosti koja mi je u svoje vreme omogućila kraći boravak u Turskoj. To je jedna od onih zemalja u kojima se oštro i slikoviti sučeljavaju prošlost i sadašnjost, ali to je zemlja u kojoj prošlost ne guši i ne potiskuje savremeni život i razvitak, a taj život opet ostavlja prošlosti njeno pravo i dostojno mesto. Zbog toga je za našeg čoveka, naročito za pisca, putovanje po Turskoj radost oku i hrana duhu. [...] (Izjava za Radio Beograd 21. aprila 1954: Andrićev arhiv, kutija 20, br., 467, fajl: 105, s. 160)

Ilustr. 9. Dio izjave za Radio Beograd 21. 4. 1954 o Titovoj posjeti Turskoj (Andrićev Arhiv u SANU, kutija 20, broj 467; fajl 105, s. 160; snimio B. T.)

¹⁷ Problem iščitavanja pojačava to što se u ovim bilješkama miješa latinica i ćirilica. Recimo, riječi *Укыћу* napisane su ćirilicom, a sve ostalo latinicom.

3. Andrić je izdvajao tri turska grada (sva tri su uključena u PROKLETU AVLIJU): Istambul, Brusu i Smirnu. Prema kazivanju Zuka Džumhura¹⁸ Istambul je za njega bio jedan od najljepših gradova koje je ikad vidio:

U Istambulu smo tada proveli nekoliko nezaboravnih dana. Bilo je lepo vreme i Andrić mi je govorio, u tim šetnjama po starom Stambolu, da će umreti i da se neće moći opredeliti koji je najljepši grad na svetu – Lisabon ili Istambul? (Popović 1976: 167).

U romanu Andrić opisuje ljepotu istambulskog svitanja:

A kakvo je svitanje u Stambolu! Kazati se ne može. To nit' sam prije toga vidio nit' ću ikad više viditi. (Bog zar tako htio i dao svaku ljepotu dušmaninu!) Nebo porumeni pa siđe na zemlju; ima ga za svakog, za bogata i za siromaha, za sultana i za roba i hapšenika.

i predvečerja:

Fra Petar je jedno vreme gledao to što je danju Stambol, a što se sada moćno i izazovno propinje kao iskričav talas put nevidljivog neba, u beskrajnu noć.

O fascinantnosti Istambula izražavao se Andrić i posredno – kroz Bajronova usta: *Bajron, kod koga su pesnik i putnik išli zajedno, ima lepu reč o tome gradu: „Moje oko nije ništa tako obradovalo kao izgled Stambola.“* (Jandrić 1982: 272–273).

Brusom je Andrić bio takođe oduševljen. O njoj je, prema Jandrićevim kazivanjima, pričao s čudesnim mladalačkim zanosom, kao o nečemu što je ostavilo dubok i neizbrisiv trag:

Brusa je najljepša turska varoš i iz nje je osvojen svet [...] Na njoj uvek ima snega, pa se svet tu skija preko cele godine. Zanimljivo je da se to brdo nekad zvalo Olimp [Sada je to Udugar], što znači da su tim krajevima nekad vladali Grci. Pa i Eduard Braun u svom PUTOVANJU PO LEVANTU navodi kako je sultan u 17. veku imao običaj da se svake godine po dva meseca odmara na brdu Olimp iznad Bruse. Kad pomislim na Brusu, ja se uvek setim tople vode koja greje ceo grad, starinskih ulica, groblja na kome su sahranjivani sultani – tu je i grob Džem sultana o kome sam pisao u PROKLETOJ AVLIJI – i na kojem poživaju dve kćeri srpskog kneza Lazara. Turci me već dugo zovu da posetim njihovu zemlju. I naš ambasador drug Muhidin Begić poručuje mi da dođem. Istina je da bih pre smrti voleo posetiti Japan, gde me takođe zovu, i Tursku (Jandrić 1982: 183).

U izjavi za Radio Beograd govorio je da je Brusa jedinstveni grad, grad koji je jedan od velikih doživljaja njegovog života.

¹⁸ On se slučajno zatekao u Istambulu, sačekao je Andrića na željezničkoj stanici „Sirkeđi“ i rekao mu po izlasku iz spavaćih kola: „Sramota, u Istambul dolazi najveći turski pisac svih vremena, a niko ga ne dočekuje, osim mene...“ (prema Popović 1992: 198).

Ona živi u meni kao kao divna a nedočitana knjiga. U tom gradu najizrazitije se može videti veličina prošlosti pored napretka sadašnjice. Srećan sam što sam mogao videti i makar donekle osetiti taj čudesni zeleni grad. Ako u toj sreći ima i najmanja senka, to je žalost što Bursu možda neću nikad više videti ni bolje upoznati (Izjava za Radio Beograd 21, april 1954: Andrićev arhiv, kutija 20, br., 467, fajl: 105, s. 160).

Brusa ga je podsjećala na Sarajevo (sam je djetinjstvo proveo nedaleko od bačaršijskog Brusa-bezistana).

Iznad stare turske prestonice, koja pomalo podseća na Sarajevo, nalazi se visoka planina dva puta veća od Trebevića (Jandrić 1982: 183).

Kraći opis Bruse nalazimo u PROKLETOJ AVLIJI:

*Džemova vojska, pod Kedik pašom, stigla je do Bruse, **drevnog središta osmanske vlasti, lepog zelenog grada na padinama visoke planine**, i zauzela je borbom.*

Kada je saznao za vijest o požaru u tom gradu (izgorjelo je više stotina kuća, uništeno i oštećeno mnogo građevina velike istorijske vrijednosti), objavio je u NINU 29. septembra 1958 tekst NA VEST DA JE BRUSA POGORELA, u kome piše i ovo:

Ima gradova, pa i velikih i čuvenih gradova, koje razgledamo i napustimo bez žaljenja, i koji se, ostavši iza nas, rasprše kao oblak prašine. A ima drugih koji ostanu u nama kao dubok intiman doživljaj o kome nije lako ni ćutati ni govoriti. Takav grad je i Brusa.

Ime toga grada ja sam morao da ispišem dosta puta u pripovedačkim dijalozima bosanskih ličnosti, u kojima ono po istorijskoj i životnoj logici ima i mora da ima svoje mesto. A pre četiri godine doživio sam neočekivanu sreću da jednog majskog popodneva stignem kao uzbuđen putnik pred jedan od hotela drevne Bruse.

[...]

Ima gradova koje razgledamo i odemo iz njih, a isto je kao da ih nismo ni videli, ima drugih koje pamtimo pa polako zaboravimo, ali ima i takvih sa kojima ostanemo trajno povezani na čudan i neraskidljiv način.

Tako i na takav način živi u meni uspomena na zračni i zeleni grad Brusu, a uporedo sa njom i želja da ga još jednom vidim i osetim, iako je sada pogoreo i stradao; možda upravo zato što je stradao (Andrić 1981^a: 180).

Smirna, primorski grad na obalama Egejskog mora, podsjećala je Andrića na Split.

– *Stavite Smirnu pored Splita i ona se nimalo neće postideti... Jeste li videli kako Turci uveče vole da iziđu na obalu Bosfora, Dardanela, u Čanakaleu, ili na izmirsku obalu. Izaći uveče i negde sesti, to je za Turčina kao otići u džamiju (Jandrić 1982: 272–273).*

U PROKLETOJ AVLIJI ovako taj grad opisuje Haim:

*Kad kažem, nastavlja je Haim, da su glasovi stali da kruže po Smirni, ne treba, naravno misliti da se to odnosi na celu mnogoljudnu varoš. **Šta je Smirna? Kad pogledaš odozgo sa one zaravni ispod Kadife Kale, izgleda ti da nema kraja. I jeste prostrana. Mnogo kuća i mnogo naroda.** Ali ako pravo uzmeš, to je stotinak porodica, pedesetak turskih i toliko grčkih, i ono malo više vlasti oko valije i koman-*

danta pristaništa, svega hiljadu-dve duša. I to je sve, jer to odlučuje o svemu i to nešto znači, a ono ostalo radi i tegli, održava život sebi i svojim. A onih stotinak porodica, ako se uvek i ne druže i ne viđaju između sebe, znaju jedni o drugima sve, posmatraju se, mere, prate iz naraštaja u naraštaj.

4. Prevodi PROKLETE AVLIJE uslijedili su odmah nakon objavljivanja originala. Do 2010. djelo je objavljeno na 28 jezika.¹⁹ Prvi prevod je izašao na bugarskom – 1956. Naredne godine (1957) uslijedili su drugi jezici: njemački,²⁰ ukrajinski i albanski, 1958. slovački, a 1959. poljski, makedonski, mađarski i holandski. U periodu od 1960. do 1969. pojavili su se prevodi na engleskom, francuskom, italijanskom, rumunskom (1962), slovenačkom (1963), turskom, španskom, danskom (1964), ruskom (1967). Naredna decenija donijela je manje izdanja: na portugalskim (1970), norveškom (1972) i kineskom (ne zna se tačno: 1975–1989). To se odnosi i na vrijeme od 1980. do 1989. kada je broj jezika proširen letonskim (1981), grčkim (1982), japanskim (1983) i mongolskim (1984). Godine 2000. štampan je prevod na arapski jezik.

5. Andrić je u autorecpciji PROKLETE AVLIJE izdvajao tri lika – Fra-Petra, Ćalima i Karađoza. Fra-Petra je spominjao u kontekstu fratarskog ciklusa; interesantna je konstatacija da je Fra-Petar postojao.²¹ Na ponovljeno pitanje *Šta da vam kažem o Ćamilu?* odgovorio je: *Kad ne bi postojale takve ličnosti kao Ćamil, onda mi ne bismo znali koliku nesreću mogu doneti čoveku religija i politika...* (Dimitrijević 2010: 74–75).²² O Karađozu je kazivao u razgovoru o mostarskoj džamiji sa njegovim imenom.²³

¹⁹ Podaci su izvađeni iz BIBLIOGRAFIJE IVE ANDRIĆA (Vuksanović 2011).

²⁰ Uvezi sa prevodom na njemački Andriću je pisao Gustav Krklec 3. septembra 1957: „U današnjem broju lista ZEIT UND BILD (nedeljni dodatak novinama FRANKFURTER RUNDSCHAU) 31. VIII 57 izašla je kratka ocjena Tvoga djela DER VERDAMMTE HOF u kojoj se kaže da je to 'senzacija jesenjih noviteta' na njem. tržištu“ (prema Popović 1992: 226).

²¹ *Moji fratri o kojima sam pisao, to su uglavnom svećenici iz triju srednjobosanskih manastira: Kreševa, Fojnice i Kraljeve Sutjeske. Postojao je i fra Petar. Govorilo se: „Sretan ko fra Petar.“ Kažu da je cenio vođenje beležaka i savetovao mlade fratre poukom: „Zapiši, pa će i bog upamtiti.“ To su bili ljudi kod kojih je bilo razvijeno osećanje narodnosti. Imali su muke ne samo s Turcima nego i sa Rimom. Vatikan im je zamerao što su takvi i terao ih na poslušnost. Naišao sam na pisma u kojima bosanski fratri oštro uzvraćaju na takve postupke: „Ako vi tako s nama budete postupali, svi ćemo se odreda isturčiti.“ Pa da nije i toga bilo, kako bi se i održali! (Jandrić 1982: 380–381).*

²² A onda je nastavio: *Da, u čoveku postoji tragika samim postojanjem religije i politike... Tu je sve počelo... Kako to čovek da shvati, kada u literaturi ne bi postojao jedan Ćamil? Njemu je otac bio Turčin, majka Grkinja.. I, eto, odatle je počelo... A osim toga njegovu bavljenje istorijom, takođe mu je donelo nesreću...* (Dimitrijević 2010: 74–75).

²³ „Čim je protokol bio okončan (Andrić je prema zvaničnim prijemima ispoljavao učtivost koja se kazuje u lakoći, brušena u diplomatskim korovima Madrida, Rima,

6. Još od djetinjstva avlija za Andrića nije bila običan prostor, već poseban znak, simbol²⁴ i metafora pa nije slučajno da je spominje u raznim prilikama, recimo kada moli novinare da u napisima o njemu ne pišu samo o dobrim stvarima *jer moj korov nije iz tuđe avlije* (Jandrić 1982: 442). Ili kada amozitet prema publicitetu dovodi u vezu sa avlijom i njenim visokim tarabama:

– *To što ne volim reklamu – veli Andrić, sjećajući se višegradskih avlija ogradenih visokim tarabama – bosanski je adet u mene. One visoke tarabe i sad stoje iznad mojih očiju; one su me naučile da se treba skrivati od sveta i u povučenosti raditi i brinuti svoju brigu. A ko voli da se pokazuje, bujrum – eto mu sveta!* (Jandrić 1982: 195).

Za avliju su vezane pišćeve mladalačke uspomene iz Sarajeva i Višegrada. O avliji je govorio kao o prostoru u koji treba ulaziti sa velikom oprežnošću kad je u pitanju muslimanska porodica.

– *Nekad kod muslimanskog sveta nije bilo veće tuđine od kućnog praga. Ja sam o Muslimanima mnogo pisao, ali sam se čuvao da ne diram u njihov intimni život, odnose u porodici i slično. Ja jednostavno za to nisam bio sposoban, njihov život poznat mi je samo do avlije, dalje – jok. Zato sam često govorio Skenderu Kulenoviću, pokojnom Hamzi Humi, Zuki Džumhuru i još nekim: napišite štogod o muslimanskoj porodici, jer mi iz hrišćanskih kuća nismo sposobni da to uradimo. Šteta je što me nisu poslušali. Treba produžiti pripovetku na kojoj su radili Zija Dizdarević i Hasan Kikić* (Jandrić 1982: 343). *Sećam se, recimo, saveta moje tetke: „Kad ideš u muslimansku kuću, uđi na prstima u dvorište, a onda se dva-tri puta glasno nakašlji da te njihove žene mogu čuti – da se pokriju i sklone; stariju čeljad poljubi u ruku, a mlade pozdravi kako valja.“ Neke žene nisu se htele pokrивati preda mnom, nego su*

Berlina i u drugim metropolama Evrope), otišli smo u obilazak Karadžo-begove džamije. A i kako ne bismo, kad je u pitanju najljepša džamija ne samo u Mostaru, nego i u cijeloj Hercegovini. Potiče iz 1557. godine, a sagradio ju je Mehmed, brat velikog vezira Rustema i hercegovačkog namjesnika Sinana koji je jedno vrijeme upravljao Hercegovinom. Zdanje, smješteno u srcu starog Mostara, pod kupolom je i ima stasitu lijepo izvanu kamenu munaru sa stalaktitnim dekorom ispod šerefte. Po nekim, njen je vlasnik usljed naočitosti dobio nadimak 'Karadžo', ali Andrić tvrdi da je, međutim, u pitanju osoba sklona prerusavanju i glumi. S tim u vezi, valja podsjetiti da jedna od glavnih ličnosti u njegovoj PROKLETOJ AVLIJI nosi upravo ovakvo ime“ (Jandrić 1982: 300–301).

²⁴ *Možda je još u kolevci onaj ko je u potpunosti da osvetli lik Herceg Stjepana. Ja sam se nekoliko puta nakanjivao, prikupljao građu, ali sam se pribojavao i na kraju rekao: „Ne! To je za me podaleka tema. Nemam ja tu šta da vidim, opipam.“ Jer ja nijednu svoju temu nisam započinjao ako bar nešto nisam mogao da stvarno vidim, dotaknem rukom. Lakše je meni bilo sa Omer-pašom Latasom: Alifakovac je i sad na starom mestu, znam kakav je bio Latas, kako se nosio... A i s ovu stranu Ivan-planine ja sam nekako kao u svojoj avliji* (Jandrić 1982: 283).

govorile: „Ma hajde bona, naš je Ivo! Znamo ga još kad je bio evo ovolicki!“ I tu bi spuštale ruku do blizu kolena (Jandrić 1982: 195).²⁵

U Andrićevom Gralis-Korpusu²⁶ riječ *avlija* se javlja 135 puta, ali je indikativno da izostaje bilo kakva detaljna slika, što ukazuje na to da je Andrić i u svojim tekstovima izbjegavao da ulazi duboko u taj prostor.

Avlija se posebno često susreće u pripovijeci ANIKINA VREMENA, u opisima događanja u tom prostoru i oko njega.

Kad je lepo, Anika izlazi u avliju, duboko diše, trepće očima; zamara je hodanje, a čim ode u sobu, prolazi je jeza i soba joj se čini hladna i mračna, i opet izlazi (Anikina vremena).

On je bio puna svjetlosti i cvijeća:

Ali umivajući se malo docnije na česmi, u avliji, on u pregršti, pune hladne rado-sne vode, odjednom opet izgovori reč „zbogom“, i odmah je rasu zajedno sa vodom.

Avlija se javlja i u pripovijeci DECA:

Prođosmo kroz srednji hodnik i spustismo se niz nekoliko natrulih basamaka u jed-nu manju, četvorougao u avliju. Sa sve četiri strane visok zid.

U romanu NA DRINI ČUPRIJA postoji ovakvo mjesto:

Muslimanski ženski svet mora da krije lice i kad na avliju izide, jer odasvud može da dopre pogled ovih bezbrojnih radnika, stranih i domaćih; a kasabalijski Turci drže mnogo do propisa Islama [...].

U tom tekstu daje se informacija o uvođenju vode u avlije Višegrada (*Mnogi su uveli vodu u avliju, neki i u kuću*). Tu je i poređenje avlijske loze sa djevojkom Pašom:

I svi mu govore o Paši, beloj, čednoj, jedinici, koja se previja kao dozrela loza preko avlijskog zida i čeka ruku koja će je uzabrati, a taj koga čeka to je glavom on, Čorkan.

Često se *avlija* spominje u pripovijeci MARA MILOSNICA:

Na drugom kraju prostrane avlije bio je mutvak, jednostavna prizemna zgrada sa kuhinjama, sobama za ostavu i stanovima za poslugu). ♦ Iza mutvaka, odijeljena tarabama, bila je treća avlija, malena, mračna i vlažna. ♦ Odmah iza štala bila je visoka oграда koja je dijelila Pamukovića avliju od Telalovića bašte i kuće. ♦ Kako je mutvak nizak i prozor na sobici malen, a avlija ograđena visokim zidom, u sobici se smrkavalo rano. ♦ Crven odraz sunčeva zalaska padao je neposredno s neba i ispunjavao cijelu avliju. ♦ Tada se iznenada i polako otvoriše vrata, ukaza se rumen sjaj po avlijskoj kaldrmi, i na vratima riđ čovjek, crven i podbuo u licu.

²⁵ Dodao je i ovo: *Što rekao Monterlan: najviše bih voleo da redigujem članke napisane o meni i da izbacujem pohvalne reči* (Jandrić 1982: 442).

²⁶ Obuhvata književne, publicističke i naučne radove, kao i privatnu prepisku od 1892. do 1945. godine.

Avlija se pojavljuje i u EX PONTU:

*A ja te pozdravljam u muklim noćima uzdahom, a jutrom po suncu što zlati moje teške rešetke i u isti čas sja tebi **na bijeloj kaldrmi naše avlije!** ♦ Isprepletena po kutevima još uvijek cvate misira, to skromno cvijeće bez mirisa i ljepote što uvijek kiti naše avlije. ♦ Nigdje se tako **ne osjeća dah propadanja i nekog čistog, smirenog umiranja kao po avlijama naših starih kuća.** ♦ Tebe, krupni pognuti težače, koji u mirnim očima nosiš po cio dan odraz beskrajnih tamnosmeđih brazda i pod teškim plavim brkom istinoljubiva usta u kojima su jednostavne riječi, koji, pošto si se nario, sa sutonom zajedno i s umornim volovima stižeš kući i, dok ti mladi polijevaju na ruke, osjećaš kako sva zagrijana proljetna zemlja bije ritmom tvoje zdrave krvi i imaš, **dok se odmaraš, pod orahom u avliji,** toplo i široko osjećanje svršena rada.,*

ponekad u sjećanjima na djetinjstvo:

*Mama je, kao svake subote, zapalila na maši smrekove bobes i šećera i okadila cijelu kuću, a sad, **dok u avliji djevojka nešto pere i pjeva,** umočila je suh bosiljak u svetu vodu i poskropila budžake (EX PONTU).*

Opis avlije ili zbivanja u njoj nalazimo u pripovijetkama

PUT ALIJE ĐERZELEZA

*Cio je han zaudarao štalama i bravetinom, jer su se **u dnu avlije** svaki dan klali ovnovi, a kože im se sušile, razapete po zidovima. ♦ Djevojka ga ugleda na vrijeme, trže staricu za rukav i **uvuče je u avliju** – Đerzelezu se ukrstiše u očima gipki i veliki pokreti zrele djevojke – a onda tresak, i on **ne vidje ništa do,** pred samim nosom, **veliku bijelu plohu avlijskih vrata za kojima je škripala brava i strugao mandal.***

PISMO IZ 1920.

*Vaše su voljene svetinje redovno iza trista reka i planina, a predmeti vaše odvratnosti i mržnje tu su pored vas, u istoj varoši, **često sa druge strane vašeg avlijskog zida.***

SMRT U SINANOVOJ TEKLIJI

*Sa sve četiri strane raslo je žuto cveće, a **uza zid se penjala loza od koje se leti stvara zelen krov nad avlijom.***

SVADBA

***Kuća** prekoputa Konaka, velika i lepa, **sa prostranom avlijom** i divananom u mušepcima, bila je nekad bogatih Hajrovića.*

ISPOVIJED

*Seljak Petar Ljoljo krenuo je još za mraka s planine, i sada od ranog jutra **čeka u avliji** da gvardijan doručkuje pa da ga primi.*

TRUP

***U velikoj glavnoj avliji** bio je vezan uz gredu na bunaru Čelebi Hafiz, razdrljen i izranjen. ♦ I tako je, poslije toliko godina zajedničkog života, Hafiz, jedne večeri kad se vratio s vojske, dočekan **u svojoj rođenoj avliji** od oružanih ljudi.*

NAPAST

*I prvo što mu od sinoćnog doživljaja ožive u sećanju, bila su **avlijska vrata** koja se otvaraju sama pod težinom tela sklupčanog na pragu. Skoči. Pretrča hodnik u koji je nadirala rumena svetlost iz **avlije**. Kapija je bila zaključana.*

PROBA

*Čim stanu da ga traže zbog nekog posla ili zbog molitve, odmah neko dovikne: „**Pogledajte u avliju**, sigurno je na česmi, uzima avdest.“*

PORUČNIK MURAT

*Kad je najposle prošla ta noć, u kojoj nije legao ni oka stisnuo, i jutro počelo da obasjava **popločanu avliju medrese**, poručnik je stajao još uvek budan pored prozora i držao se za demire na kojima se hvatala laka vlaga. ♦ Seća se ovnova koje su svake godine klali **u njihovoj avliji** za Kurban-bajram. ♦ Zauzavljajući dah, poručnik odškrinu vrata polako. **Avlija** je bila pusta.*

VELETOVCI

***Uska i visoka građevina**, sva od kamena, na dva sprata, stajala je na otvorenoj strmeni, **opkoljena** sa strane šljivicama a **pozadi avlijom**.*

ZA LOGOROVANJA

*Žene su spuštale naglo mušepke, a **djeca što sjede**, s velikim komadom hljeba u ruci, na avlijskim pragovima, **samo bi se prevrtala u avliju**.*

LJUBAV U KASABI

*Ledenik uzme dogled i ispne se na brijeg pored mosta, a Rifka **na podzidu u svojoj avliji**. ♦ Pridržavala se **avlijskog zida**, a onda se otrže i potrča niz strmu ulicu.*

MUSTAFA MADŽAR

*Ne okrenuvši se i ne rekavši nikom ništa, ude u svoj čardak, a **svjetina ostade pred avlijom** gledajući kako se rastovaraju konji s plijenom.*

RZAVSKI BREGOVI

*Povezaše muškarce a ustrašiše žene i djecu, i tuda su se vukli danju i noću, puškarajući bez potrebe, od straha ili bijesa, pijući rakiju iz napuštenih kuća i **tukući usplahirene kokoši po avlijama**.*

U nekim pripovijetkama spominje se fratarska avlija:

*Kao da nisam ni u ropstvu ni u Aziji, nego usred Sarajeva, **u našoj fratarskoj avliji**, pored česme (TRUP).*

Opis zatvorskog prostora u PROKLETOJ AVLIJI izgleda ovako:

***Sam položaj Proklete avlije bio je čudan, kao sračunat na mučenje i veće stradanje zatvorenika.** (I fra Petar se često vraćao na to, nastojeći da ga opiše.) **Iz Avlije se ne vidi ništa od grada ni od pristaništa i napuštenog arsenala na obali ispod nje.** Samo nebo, veliko i nemilosrdno u svojoj lepoti, u daljini nešto malo od zelene azijske obale s druge strane nevidljivog mora, i tek poneki vršak nepoznate džamije ili džinovskog kiparisa iza zida. Sve neodređeno, bezimeno, i tuđe.*

U svim tekstovima, izuzev analiziranog romana, riječ *avlija* ima ili neutralnu ili pozitivnu konotaciju. Jedino u PROKLETOJ AVLIJI taj prostor je represivnog karaktera i zato ima negativnu obojenost.

7. PROKLETA AVLIJA je jedan od prvih Andrićevih tekstova koji je teatralizovan.²⁷ Andrić nije bio zadovoljan dramatizacijom,²⁸ iako su glumci *bili su sve majstori, najpoznatiji majstori*, jer je izgledalo kao da su pogrešno svirali.²⁹

Kad sam gledao PROKLETU AVLIJU u pozorištu, ovom našem, na generalnoj, a bili su sve majstori, najpoznatiji majstori, a kao da su pogrešno svirali... A Ljuba Tadić – to je neobično talentovan, dostojanstven glumac. Bio sam u Kragujevcu, kod Tadića, i posle u Šumaricama, ja sam sve ponovo čuo, ono sto su tamo igrali, a bila su samo dva čoveka pored mene... (Milan Miloradović u Popović 1976: 95). Mogu da kažem da dramu ne pišem i od pozorišta ništa ne razumem još od kad sam u detinjstvu na onoj amaterskoj sceni kao glumac doživeo fijasko – odgovara naš pisac. – A stalno me zovu i traže dozvolu za dramatizaciju mojih dela. Posle iskustva sa dramatizacijom PROKLETE AVLIJE, ne želim ništa više da se od mojih dela dramatizuje. Sad skoro, tražili su mi dozvolu da dramatizuju pripovetku JELENA, ŽENA KOJE NEMA, ali nisam dopustio. To se ne može dramatizovati. To je sve jedna unutrašnja opsesija koja se na pozornici ne može prikazati... (Dimitrijević 2010: 80).

Tvrdio je da nije zahvalno dramatizovati beletristiku, pripovijetke i romane te dodao: *Ne znači da je režija loša, nego, jednostavno, te stvari nisu pisane za scenu...* (Dimitrijević 2010: 80).³⁰

²⁷ Prvi put 2. decembra 1962. u beogradskom Jugoslovenskom dramskom pozorištu (dramatizator Jovan Ćirilov, koji je ostavio o sjećanje o tome – Ćirilov 1999), drugi put 17. aprila 1979. u niškom Narodnom pozorištu (reditelj Ljubodrag Milošević), treći put 23. oktobra 1981. u zeničkom Narodnom pozorištu (reditelj Ljubiša Georgijevski), četvrti put 30. septembra 1999. u Kruševačkom pozorištu (autor Nebojša Bradić). Više o tome v. Krčmar 2007.

²⁸ Postoji podatak da je Andrić prisustvovao trećoj predstavi PROKLETE AVLIJE u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 2. decembra 1962 (u dramatizaciji Jovana Ćirilova i režiji Mate Miloševića; glavne uloge su tumačili Jovan Milićević, Slavko Simić, Ljubiša Jovanović, Zoran Ristanović, Jovica Vojinović) – Popović 1981: 316.

²⁹ – *Uvek sam pogrešio kada sam odstupao od svojih čvrstih uverenja – odgovorio je Andrić. – A kad sam dozvolio dramatizaciju PROKLETE AVLIJE, odstupio sam zbog mladih ljudi* (Dimitrijević 2010: 80).

³⁰ U vezi sa dramatizacijom PROKLETE AVLIJE Rodoljub Čolaković, Andrićev prijatelj sa kojim se često družio, takođe je smatrao da to djelo nije za scenu: „To treba čitati i nad tim tekstom razmišljati, a bučna scena, naturalizam Mate Miloševića, smetaju da čovek misli o ljudskoj sudbini u PROKLETOJ AVLIJI koja je mnogo, mnogo veća od one stambolske. Mislim da su reditelj i pisac dijaloga pogrešili što su uopšte pristupili tom poslu. Scena je ubila magijsko dejstvo umetničke reči, sugestivnog Andrićevog teksta“ (Čolaković 1992: 29).

8. PROKLETA AVLIJA spada u dva Andrićeva ciklusa: tamnički i fratarski. Što tiče prvog, jedno od pitanja jeste uticaj tamnovanja u Mariboru na pojavu i strukturu PROKLETE AVLIJE. Andrić je isticao da mu je zatočeništvo pomoglo da markira osnovni krug i izdvoji središnju liniju pripovijedanja, ali da je pretjerivanje ako se kaže da PROKLETE AVLIJE ne bi bilo bez mariborskog kazamata.

Tamnovanje u mariborskoj kaznionici pomoglo mi je da obeležim osnovni krug i osenčim središnju liniju za ovu priповest. Neki kritičari su pisali: da nije bilo mariborskog kazamata ne bi bilo ni PROKLETE AVLIJE. To već liči na isključivost. Tamnovanje mi je pomoglo u znatnoj meri da upoznam svet iza rešetaka, osuđeničke, hapsamidžije i podmuklu pravdu. Da li bi bilo PROKLETE AVLIJE da nije bilo one neme i bezosećajne ćelije u Mariboru? To ja ne znam, i pisac je najmanje pouzdan izvor na kojem je moguće proveravati takve stvari (Jandrić 1982: 47). „Najbližima je govorio da mu je tamnovanje u mariborskoj kaznionici, za vreme prvog svetskog rata, pomoglo da upozna svet iza rešetaka, psihologiju i osuđenih i delilaca pravde“ (Popović 1991: 91).

Neosporno je jedno: podudara se ono što dominira u PROKLETOJ AVLIJI i ono što je dolazilo do izražaja u mariborskom zatvoru – priča i pričanje. I tu je Maribor dosta pomogao.

Prvi svetski rat proveo sam, uglavnom, u mariborskom zatvoru. Tu sam se iz usta zatvorenika naslušao svega i svačega. Začudo, čovek u zatvoru lako postaje pričljiv i romantičan. Doživljaje iz mariborske kaznionice, u kojoj su neki zatvorenici znali da pričaju do zore – najviše, zna se, o ženama – iskoristio sam prilikom pisanja poglavlja PROKLETE AVLIJE.

Za vreme velikog rata osetio sam pravo značenja zla koje me, na žalost, ni docnije nije ostavljalo na miru; u zlu čovek brže uči, teže stiže, a najlakše propada... Bio sam bolestan, sama kost i koža... (Jandrić 1982: 144–145).

9. Zatvorska tematika zastupljena je u piščevom životu još od 1914, kada se našao u zatočeništvu, a u stvaralaštvu od 1918, kada piše EX PONTO i NEMIRE, pa sve do 1970. i pripovijetke NA LANCU. U tom razdoblju od pola vijeka Andrić je objavio niz tekstova (16) koji se mogu uvrstiti u ovaj ciklus. Jedni su nastajale u austrougarskoj fazi (tokom i nakon tamnovanja u Mariboru): EX PONTO (1918), NEMIRI (1919), drugi u gračkom periodu (1923–1924): PRVI DAN U SPLITSKOJ TAMNICI (1924), ISKUŠENJE U ĆELIJI BR. 38 (1924), U ZINDANU (1924), treći u međuratnom razdoblju: JEDAN DAN U SARAJEVU KRAJEM 1878 (1928), ZANOS I STRADANJE TOME GALUSA (1931), O GAVRI VUČKOVIĆU I POVODOM NJEGA (na bazi teksta JEDAN BOSANSKI POSLANIK U CARIGRADU nastalog između 1937. i 1938), PORUČNIK MURAT (1938), a četvrti u zrelim godinama: PROKLETA AVLIJA (1954), U ĆELIJI BR. 115 (1960), SUNCE (1952), NA SUNČANOJ STRANI (1952), TRUP (1954), NA LANCU (1970). Tamničku atmosferu takođe odražava pripovijetka SUNCE OVOGA DANA (1933) i prevod teksta Oskara Vajlda BALADA O REDINŠKOJ TAMNICI, koji je Andrić preveo u mariborskom zatvoru 1914 (Andrić 1992). Vrhunac ciklusa predstavlja, bez sumnje, PROKLETA AVLIJA.

10. Tekstovi iz austrougarskog perioda *EX PONTO* (1918) i *NEMIRI* (1919) odlikuju se izrazitom liričnošću i refleksivnošću. Njih determinišu razmišljanja iz zatvora i o zatvoru.

11. Tokom boravka u Gracu Andrić je obavio tri pripovijetke iz ovog ciklusa: *PRVI DAN U SPLITSKOJ TAMNICI* (1924), *ISKUŠENJE U ĆELIJI BR. 38* (1924) i *U ZINDANU* (1924).³¹ Jedna od njih je tematski dvojna: fratarsko-tamnička (*U ZINDANU*) – na vremenskom i karakterološkom planu bliža je fratarskoj tematici, a na prostornom tamničarskoj. Druge dvije priče potpuno se odnose na zatvor.

12. Novela *PRVI DAN U SPLITSKOJ TAMNICI* donosi opis prvog autorovog kontakta sa tamnicom (1914), a umjetnički, nakon *EX PONTA* i *NEMIRA*, predstavlja treći značajniji pokušaj stvaranja tamničarskog opusa. U noveli je opisan čin hapšenja i odlazak na duži zatvorski boravak. Kazivanje se gradi na kontrastu vremena (ljeta) i prostora, pri čemu ljetu oponira *masiv od žučkastih kuća*, teren sa *žutim zidovima*, odnosno *jedan zbijeni i tijesni kutak Splita* koji se zvao zatvor. Toga lijepog ljeta i u sumornom zatvoru Andrić je prvi put spoznao šta je tamnica.

Iza tih zidova sam, jednog ljeta, osjetio prvu strahotu tamnice [...] Zato mi se misao vraća često tim žutim zidovima i danima koje sam proveo iza njih.

U ćeliji Andrić zapaža ono što u običnoj situaciji ne bi ni primijetio, zapaža ono što će zatvoreniku posebno biti privlačno – vrapčije gnijezdo:

*Na protivnom zidu vidim među ciglama vrapčije gnijezdo; nad njim ženka, sva nakostrušena, ciči i poskakuje: nešto se dogodilo u familiji.*³²

ili krletku sa kanarincem:

Preko uske ulice videla se siva fasada velike kuće s mnogo prozora. Na jednom je visila krletka s kanarincem. Odjednom, isto kao u snovima, izdvoji se iz tame jedna žena, priđe krletci, baci jedan ravnodušan pogled na ulicu i prozore sudnice, zatim nešto reče kanarincu, uze krletku i, držeći je u visini lica i jednako tepajući ptici, izgubi se opet u sobi.

Postoji još elemenat: „ono“ i „to“, koji impliciraju naslućivani i očekivani događaj – hapšenje zbog simpatija prema Mladoj Bosni.

Dakle, ovo je „ono“ o čemu se toliko puta mislilo i govorilo. Da, to je „to“, ali nikako ne mogu da se saberem, sve mi nekako izgleda kao da ovi događaji nemaju nikakve naročite težine i kao da se sve ovo događa nekom drugom, a ja samo posmatram i čudim se.

Shvatio je da je to kraj jednog života i početak drugog.

³¹ Više o njima v. Tošović 2010.

³² Ovo će se ponoviti i u *ISKUŠENJU U ĆELIJI BR. 38*.

Pritisnuh rukama usta, da ne završim glasom kao dijete. Svu noć slušah kako mi srce bije i kako se morem dovikuju sirene s lađa, i u svakoj sekundi sam znao da sam to ja koji drhtim na tamničkoj postelji i da za sve nas počinje duga patnja.

13. U noveli ISKUŠENJE U ČELIJI BR. 38 opisani su detalji šestomjesečnog tamnovanja, u kome se na više mjesta prepoznaju refleksije Andrićevog mariborskog zatočeništva. Pripovijedanje se zasniva na prostornom i vremenskom pozicioniranju, osjećanju gubitništva, doživljaju svjetlosti, prožimanju sna i jave te snovima o ženi. Što se tiče prve dominante, u tamničkim uslovima sve se dimenzije lako i rado mjere. Vrijeme sporo prolazi pa se broje i najmanji vremenski razmaci. Za njihovu kvantifikaciju nisu potrebni posebni instrumenti, već običan ljudski korak. U premjeranju ćelije glavni junak ponekad pada u očaj jer shvata da mu je život sveden na par kvadratnih metara.

Dipi s postelje. Poče da premera ćeliju, da skače na prozor. Prostora je hteo, a samo je udarao od prozora do vrata, od zida do zida.

Bezizlaznost zbog prostornog ograničenja zna da dostigne vrhunac: *Gde da beži, okovan zidom od šest koraka dužine i dva širine, zatvoren sa ovom novom mišlju, kao sa zmijom u sanduku?* Mjerenje je, po inerciji, nastavljao i kada bi izlazio na saslušanja.

Četiri puta je stražar otvorio i zatvorio razna vrata od železnih šipaka. Onda još tri stepenice i peta željezna vrata, pa se nađe u hodniku sudnice.

Korakom se utvrđuje i to koliko je daleka sloboda: *Četrnaest stepenica više, i petora vrata dalje, tamo gde počinje sloboda [...]* Premjeranje katkad dolazi kao nešto posljednje što preostaje: *Šta je ko dobio i šta će još biti to je svejedno, ali ti, ti si prokockao i sad imaš još samo nekoliko puta da premeriš ovu ćeliju, kao majmun koji u kavezu menažerije grize svoj rep i glode rešetke.*

Vremenska dimenzija se javlja, prije svega, u formi potenciranja, ponavljanja činjenice da je u zatvoru: ponekad tačno konstatujući – *ovih šest meseci*, a ponekad neodređeno, kumulativno – *tokom meseci, poslednjih meseci, toliko je puta*. Precizno ukazivanje dolazi do izražaja pri odvođenju na saslušanje: *Četiri puta je stražar otvorio i zatvorio razna vrata od železnih šipaka*. Glavni junak zaključuje da je gubitnik baš na toj ravni:

[...] i on je dobio, samo si ti izgubio. Izgubio jednom zauvek, sve i da ima negde neki drugi život, na nekoj drugoj ravni, sa nekim drugim, boljim merama, pa i da dospeš tamo, to ne može da promeni nepromenljivu činjenicu: da si ti jednom, na ovoj ravni, izgubio.

Katkad samog sebe izaziva: *Pračakaš se, nadigrani!* Njegovo drugo ja sugeriše da se pomiri sa sudbinom (*ali ovde, prijatelju, ovde nema drugo do te proste činjenice*). Ponekad misli da je to samo san, a onda shvata da je prava java.

Još jednom zažele svom snagom da se probudi, da ništa ne bude istina, ali onda sam sebe uveri da je ovo već posle buđenja [...] I to znači **da je sa njim kraj**.

U obilju vremena priprema dug govor, do u tančina razrađen i provjeravan danima i noćima: *Toliko puta je, odrešito mašući rukom i premerajući ćeliju,*

izgovorio poluglasno taj govor, toliko je puta noću odlučio da promeni ovu ili onu reč. Međutim, kako su mjeseci prolazili, on ga je sve više skraćivao, da bi ga na kraju sveo na *svega desetak ogorčenih reči* (što je potpuno u duhu Andrićevog stava da pisati znači skraćivati). A izgovorio je samo ono što je osjećao da je najviše izgubio: – *Šta želite? – Da me na **sunčanu** stranu premestite.*

S dvorišta se beše javilo malo neke neverovatne svetlosti, koja kao da iz dna ćelije sviće. ♦ Da li ga je ta misao probudila, ili mu tek sad na um pade kad ugleda ono malo svetlosti? Nije se radala ni razvijala, nego odjednom, svršena i cela, pade i pritisku i ispuni svest i zaigra neizdržljivo, kao žeravka u nedrima.

U takvim mislima glavni junak prelazi na ono što mu posebno nedostaje – na svjetlost. Ona izbija u prvi plan i u rijetkim trenucima odlaska na saslušanje.

Kroz prozore bez mreže i rešetaka ulazilo je mnogo svetlosti, od koje su mu ne samo oči treptale nego se i mišići na licu stezali i poigravali. ♦ Njegove oči kao da se sastaju sa svetlom negde u jednoj liniji koja sve dalje odlazi.

Glavni junak gubi ponekad osjećanje za realnost.

To samo on trepti. Njegove oči kao da se sastaju sa svetlom negde u jednoj liniji koja sve dalje odlazi.

I tada počinje igra mašte i živaca, besmislenih pokreta i mučnih patnji. On prelazi iz sna u javu, iz nesvesti u nesreću. U tome prostoru bez svjetlosti, u kome se osjeća kao potpuni gubitnik, u prostoru u kome se bori san i java, pojavljuje se značajan motiv – žena. Za zatvorenike to je ono što posebno dolazi kao želja. U ovoj pripovijeci, kao u EX PONTU i NEMIRIMA, žena ima konkretno ime (Jelena). Ona izranja u formi sjećanja na slučaj kada ju je posljednji put vidio.

I odjednom se seti Jelene, onakve kakvu je poslednji put video u onoj velikoj bolnici, u sobi koju je delila sa nekom ružnom i skromnom ženom. Sedela je, kraj lepe i bele postelje, s malo uzdignutim nogama i s rukama na kolenima.

I ovdje nastaje dvostruko prožimanje sna i jave, žene i svjetlosti. Ne samo da je soba bila puna svjetlosti nego ju je i Jelenina kosa odašiljala.

Soba je bila puna jake danje svetlosti, koja se odbijala od belih zidova. Jelenina plava glatko pričešljana kosa je i sama sjala i širila sve blede talase svetlosti, tako da njeno teme nije više imalo znane linije, nego se neodređeno gubilo i spajalo sa svetlom dana. I njena ruka, kad bi je maknula, nije imala jasno ocrtanog oblika, nego su joj se konture, prozračne i svetle, produžavale i gubile u danjoj svetlosti. A za svakim pokretom je ostajao tanak, svetao i valovit trag, kao da se kreće kroz retku tečnost.³³

³³ U tumačenju lika Jelene u Andrićevim ranim tekstovima Vidan ističe sljedeće: „U noveli ISKUŠENJE U ĆELJI BROJ 38 (1924) spominje se Jelena, ona ista, moramo pretpostaviti, koja se bolno spominje u EX PONTU [...] o kojoj je god. 1934. objavio fragment JELENA, ŽENA KOJE NEMA [...] a tek god. 1962, nakon svih pet zatvorskih pripovjedaka u tom ciklusu, objavio je kompletnu cjelinu od tri stavka pod naslovom JELENA, ŽENA KOJE

Drugi put mu se priviđa na poseban način: *Igra mu dugo pred očima ta rumen, pa se onda razide, i vidi kako mršava žena nosi kavez s kanarincem.*³⁴

14. U međuratnom periodu nastala su tri teksta: JULSKI DAN [štampano kasnije kao JEDAN DAN U SARAJEVU KRAJEM 1878] (1928), ZANOS I STRADANJE TOME GALUSA (1931), JEDAN BOSANSKI POSLANIK U CARIGRADU NJEGA (rukopisna verzija pod tim imenom pisana je između 1927. i 1938. i objavljena 1952. pod naslovom O GAVRI VUČKOVIĆU I POVODOM NJEGA), PORUČNIK MURAT (1938).

15. Tekst JULSKI DAN [JEDAN DAN U SARAJEVU KRAJEM 1878] iz 1928. godine donosi priču o tome kako su jula 1978. pušteni na slobodu robijaši. Medžlis je dva mjeseca prije toga, na brzinu i neočekivano, odlučio da se isprazne svi zatvori i da se zatvorenici sposobni za borbu uzmu u vojsku i pošalju na sjever. U pripovijeci je opisano otpuštanje zatvorenika i okupljanje naroda (posebno rodbine) još od same zore na Hat-mejdanu.

Malo posle izlaska sunca stadoše da izvode prve apsenike. Oko same kapije čekali su rodaci i pažljivo gledali u one koje izvode, očekujući svak svoga. Kad bi se pojavio onaj koga čekaju, oni su krčili put laktovima i otimali ga iz ruku stražara. Samo, mnogo je veći bio broj onih koje niko nije čekao. Ti bi neko vreme bojažljivo i s nesnalaženjem kružili pogledom po licima oko sebe pa bi se onda, odvikli od hoda, spuštali na zemlju, pored samih nogu onih koji čekaju. Svet im je davao duvana i hleba, odvajajući od onoga što je spremio za svoje. Bilo ih je sve više, i da ne bi zakrčivali put onima koji još treba da izađu, oružani dobrovoljci su ih razmeštali po Hat-mejdanu, sve do kamenog mosta. A kako je most već bio dobro obasjan suncem i kako narod voli da prisloni leđa uz topal kamen, oni se ubrzo poredaše s obe strane mosta. Tu su sedeli ne govoreći gotovo ništa i ne gledajući ni drugove ni prolaznike. Među raširenim nogama, na zemlji, držao je svaki po drveni čanak koji je izneo iz zatvora. Jedan Arnautin koji je tu na čošku imao mlekarsku radnju išao je sa šegrtom i iz jednog kabla sipao svakome redom po mericu mlaćenice u čanak. To je činio za sevap.

U isto vreme silazili su niz breg oni koji su bili zatvoreni u Žutoj Tabiji. To su bili teži krivci, osuđeni na duže vreme. Među njima je bilo ogromnih ljudeškara i sitnih nekih čovečuljaka, nakaznih kao čudovišta. Ne samo da su bili odeveni u dronjke, zarasli u bradu i bosi, nego je većina bila žigosana i osakaćena. Bilo ih je bez uha, bez nosa, bez noge, ćoravih i zrikavih. Oslabeli i navikli na okove, oni su se kretali

NEMA. Jelene ima i u prilično slabom tekstu SUNCE OVOG DANA (1933), koji je tematski vrlo srodan svim ovdje navođenim pričama, iako se ni tu, kao ni u cjelini JELENA, ŽENA KOJE NEMA, ne govori o zatvoru“ (Vidan 1981: 186). Širu studiju o fenomenu Jelene napisala je Novak 2015.

³⁴ Ivo Tartalja konstatuje da motiv zatvorske ćelije i saslušanja izrasta na svježoj memoarskoj podlozi: „Pomisli na autorovo zatočeništvo u prvom svetskom ratu i na nebrojena policijska saslušanja širom Evrope, i dalje, za vreme drugog svetskog rata, i nešto ranije, i nešto kasnije, nameću se kao prve asocijacije“ (Tartalja 1979: 235).

teško i nespretno, samo su im zverski pažljivi pogledi šibali po svemu. Njih nije niko sačekivao.

Kazivanje o tom događaju se premješta sa zatvorenika na one koji su tu došli. Signal za tu promjenu bio je ženski vrisak.

*Iz učumatskog zatvora na Hat-mejdanu još jednako su izlazili apsenici, samo u tišini, jer je gužva oko vrata prestala. Tada se posve nenadno **prolomi ženski vrisak, promukao i strašan**. Jedna Ciganka razdrljenih grudi i umaštene kose trčala je kao izbezumljena oko sina koga je čekala još od jutros i koga su joj sada najposle izveli.*

Ciganke je naricala vidjevši kako je njen sin oslabio. Neki od pristunih su negodovali što se zatvorenici puštaju na slobodu.

– Ama lako je otvoriti, nego kad se jednom otvore, teško ih je zatvoriti. Vidiš li ti ovo što urvi?

Tekst se završava odlaskom zatvorenika kući.

Pre nego što je odmakao dan i osvojila vrućina svi su apsenici bili pušteni. Varoš ih je brzo gutala i primala u se; i oni sami nastojali su da se što pre i što potpunije izgu-be među svetom. Jedni su još to poslepodne primili oružje u avliji Begove džamije i, grlatiji i revnosniji od ostalih dobrovoljaca, već krstarili po varoši. Ali bilo ih je dosta koji su se odmah posakrivali po udaljenim mahalama ili otišli pravo u sela po okolini, jer su se bojali da se vlast ne predomisli i ne vrati ih ponovo u zatvor iz kojeg su čuđom izašli.

Tako je tog julsog dana buna bila pojačana otpuštenim robijašima i primakla se za dobar korak svome vrhuncu.

16. Pripovijetka PORUČNIK MURAT (1938) donosi još jednu priču iz Sarajeva jula 1978, kada je došlo do Hadži-Lojine bune i kada je grad bio uzavreo kao košnica. U tome haosu poručnik Murat je lažno optužen da je naredio da se puca u narod pa je zatvoren u medresu.

Tako su ga proveli sve do medrese kod Begove džamije, gde ga zatvoriše u jednu gotovo praznu učionicu. Kad se našao sam, lice mu je gorelo kao da je kroz vatru prošao. Sede na go minderluk pokriven asurom, ne znajući šta radi, sklopi oči i rukama pređe polako preko sjajnih dugmeta na mundiru.

Andrić daje psihološku analizu čovjeka koji se prvi put susreće sa zatvorom, posebno se koncentrišući na prvu noć provedu u njemu.

To što je ostalo još od dana prošlo je brzo i neosetno, sve u nekom neodređenom ali živom iščekivanju nečega što bi ceo nesporazum objasnilo i sve okrenulo na dobro. Umesto toga čudesnog i spasonosnog rešenja, koje bi trebalo da naglo i živo otvori vrata na sobi, nastupao je sumrak, nečujan, podmukao i neumoljiv. Trenutak kad hapsenik oseti kako se ćelija steže oko njega kao omča, kad prvi put zadrhti pred neprelaznom noći bez sna.

Ovdje dolazi jedna od poznatih Andrićevih generalizacija, ovog puta posvećena prvoj zatvoreničkoj noći.

Može čovek posle da provede i dvadeset godina na robiji, ali prva noć koju je probdeo u zatvoru ostaje u njegovoj svesti izdvojena i nezaboravna, kao neka robija u robiji. Te prve noći čovek se savija i lomi, bori i miri bez izmirenja sa tom neobičnom ljudskom ustanovom. Te prve noći mnogi sagleda ono drugo lice života od kojeg se zane- mi za ceo ostali vek i obnevidi za sve ostalo.

Zatim se pisac vraća na glavnog junaka.

U prvim trenucima Murat je primio (bar tako se njemu činilo) ovo neočekivano hap- šenje i zatvaranje u ovu neobičnu tamnicu više sa srdžbom i čuđenjem nego sa stra- hom i gorčinom, primio je onako kako mlad konjički poručnik prima sve što mu se desi u službi ili izvan nje.

– I kud mene baš da nađu u tolikoj carskoj armiji?

Slijedi ponovni motiv prve zatvorske noći.

Ta pomalo zlovoljna, pomalo nasmejana rečenica, sa jednom psovkom spreda i jed- nom na kraju, izražavala je otprilike sve. Tek razmišljanja prve besane noći u zatvo- ru i zaključci do kojih su ga ta razmišljanja neopazice dovela uneli su druge misli u poručnikovu glavu i ispunili ga nečim što dotle nije poznavao.

Kad je najposle prošla ta noć, u kojoj nije legao ni oka stisnuo, i jutro počelo da oba- sjava popločanu avliju medrese, poručnik je stajao još uvek budan pored prozora i držao se za demire na kojima se hvatala laka vlaga.

Ni drugog dana zatvorenik nije mogao da se smiri, emocije su čak još više pora- sle.

Kako je rastao letnji dan, drugi dan u zatvoru, u poručniku je bujala njegova misao, neodoljivo, i sa njom užas, gnev i ogorčenje. Oni su rasli u njemu, ispunjavali ga, čini mu se, kao voda sud i presipali se, udarali mu na grlo i na nos kao piće čoveku koji preprije. Dolazilo mu je da viče, da urla, ali se još savlađivao poslednjim snaga- ma što su u njemu ostale od čoveka koji je do juče bio.

Prekipelo i ne da se dalje sakrivati; mora da izbije u izbezumljenom pogledu ili u muklom urliku, ali mora. I on se opet rešavao da viče, da zapomaže. Možda je to već i učinio, jer ljudi, eno, već zastaju u prolazu i gledaju u zatvorena vrata i prozore na medresi. Sam ne zna pravo da li je viknuo ili nije.

A onda je došao i strah.

Odjednom ga obuze strah. Kao da ga neko ogrnu vatrenim ćebetom. Užasan strah pred sudbonosnim pitanjem: je li viknuo ili nije? To je sada najvažnije i ključ svega.

U tom uskom prostoru bilo je vrlo malo mogućnosti da nađe neko rješenje.

Odbijao se od prozora, povlačio uplašeno u dno prostrane sobe i tu se pitao: otkud mu ove bojazni i nedoumice i kako je to njegova misao došla na ove njemu dotle nepo- znate, mučne i nezdrave puteve? I pitajući se to, prelazio je rukom preko lica koje je bilo u hladnom znoju, neosetljivo i kao tuđe.

Slijedio je saslušanje, nakon čega je odlučio da bježi. Uspio je da se izvuče iz ćelije i medrese, ali je na obali Miljacke ubijen.

17. U pripovijeci ZANOS I STRADANJE TOME GALUSA (1931) motiv zatvorskog prostora dolazi na kraju pripovijetke kada žandarm goni izbezumljenog Galu-

sa. Nakon formalnosti oko prijema (uvođenja u spisak, oduzimanja svih stvari, posebno časovnika, peroreza i novca, skidanja kaiša i odvođenja u ćeliju) počelo je prvo upoznavanje sa tamnicom.

Tu je stajao, kao izgubljen, na sredini ćelije i obema rukama pridržavao pantalone koje su mu sada spadale. Pogled mu pade na suncem opaljene ruke, i to ga prvi put ovog poslepodneva podseti na Aden, na put na lađi i celo njegovo dojučeranje „carevanje“. I odmah se taj spomen pretvori u živ i oštar bol. Iako još nije mogao da shvati smisao ni vidi razlog svemu ovom, ipak mu je i taj bol i ova ćelija i oni udarci i pogrede, i sve što se s njim dešavalo od juče, dolazilo već kao neka davnašnja stvarnost s kojom se srodio ne zna kada, ali prisno i nerazdvojno.

Zatim su došli zvuci izvana – glasovi demonstiranja ispod prozora, koji su se miješali sa zvukovima trube i oštrog marša. I tek je tada uslijedilo otrežnjenje.

Tada se prvi put prokide njegov zanos. Oseti u toj svirci nejasnu strahotu nečeg što dolazi i što ga konačno odnosi i baca onamo kud ga je poneo onaj gadni udarac od malopre, na protivnu stranu od celog toga slobodnog i raspevanog sveta napolju, na stranu na kojoj je stradanje, poniženje i poraz. Hteo je instinktivno da začepi uši, ali ništa nije pomagalo, jer je taj marš, sad već kao nešto davno poznato, treštao i harao u njegovoj unutrašnjosti. To su bile prve trube novih vremena u kojima će nestati, možda zauvek, radosti slobodna života, i u kojima će na kraju čovek jesti čoveka kao zver što jede zver, samo sa manje smisla. Ali tada on to u svojoj „tropskoj glavi“ nije mogao još jasno da razabere i potpuno shvati. Samo se spusti na slamnjaču, zadržta, i obori oči kao krivac.

18. U tekstu O GAVRI VUČKOVIĆU I POVODOM NJEGA (napisanom 1952)³⁵ zatvor se pojavljuje samo u jednom dijelu – u opisu boravka u Turskoj.

Kad je godine 1857. trebalo poslati u Carigrad čoveka koji bi kod Patrijaršije, na opštem saboru predstavnika svih pravoslavnih naroda Osmanlijske Carevine, predstavljao Bosnu, izbor je pao na mladog sarajevskog trgovca Gavru Vučkovića. Izabran je, kaže se, jer je bio otresit, hrabar i rečit čovek, a možda i stoga što se u taj dangubni i nezahvalni posao nije hteo da upusti niko od starosedelaca, opreznih sarajevskih gazda. Gavro Vučković je sa izabranim predstavnicima sarajevske crkvene opštine, kao i sa predstavnicima pravoslavnih Srba iz ostalih mesta, tj. zvorničkog, banjalučkog, travničkog, novopazarskog i bihačkog kajmakamluka, u svemu 35.000 kuća, sklopio ugovor „Obvezateljstvo“. Prema tome ugovoru, on treba da ostane u Carigradu šest meseci i primaće mesečno po 3000 groša. Cela ta suma razrezana je srazmerno po kajmakamlucima. Ako svrši posao ranije, ima odmah da se vrati, a ako se posao otegne preko toga roka, dogovoriće se ponovo šta da se radi.

Snabdeven instrukcijama i polovinom svoje šestomesečne plate, Vučković je otišao u Carigrad na šest meseci i ostao u njemu — pet i po godina.

Gavro Vučković će se jedno vrijeme, kao i fra Petar, nalaziti u istambulskom istražnom zatvoru:

³⁵ U varijantama nastalim 1937. i 1938. naslov je glasio JEDAN BOSANSKI POSLANIK U CARIGRADU.

Posle dugog istražnog zatvora i mnogih ispitivanja i uzaludnih intervencija, Vučković je zajedno sa Serafimom Perovićem i drugovima otpremljen preko Soluna u Carigrad.

a onda će, kao i fra Petar, biti prognan u Akru:

Tu su ih razdvojili: Perovića i njegova dva druga poslali su u zatočenje u severnu Afriku, u Fes, a Gavru Vučkovića u Malu Aziju, u grad Akru, Saint Jean d'Acre.

Vučković je opisao putovanje u Akru i boravak u njoj.

U Akri je tada bio, kao okružni načelnik, Reufbeg, sin OsmanTopalpaše, Vučkovićevog prijatelja iz Sarajeva. On mu je olakšao zatočenje i pomogao u nevolji. Međutim, Gavro nije ostao u Akri dugo. Preobučen u mornara uspeo je da pobegne na jedan ruski brod koji ga je prebacio u Odesu.

Iz Turske je otišao nakon pet godina.

Najzad, posle pet i po godina, napustio je Carigrad, pošto je pre odlaska i hapšen zbog duga i tek na velike i teške garancije pušten.

Proučena građa o Gavru Vučkovića i tekst o njemu pomogli Andriću da što vjernije predstavi fra Petrov boravak u istambulskom istražnom zatvoru (Prokletoj avliji) i progonstvu u Akri.

19. Šest tekstova dolaze iz poslijeratnog perioda i perioda zrelih godina: NA SUNČANOJ STRANI (1952), SUNCE (1952), PROKLETA AVLIJA (1954), U ĆELIJI BR. 115 (1960), ZVONO (1960), NA LANCU (1970).

20. Pripovijetku NA SUNČANOJ STRANI (1952) otvara odlomak sa opisom ćelije, pri čemu se fokusira samo jedna tačka – prozor.

Duža nego šira, tamnička soba sa deset postelja imala je dva velika prozora okrenuta pravo ka istoku. Ti prozori su, upravo zato što su otvarali slobodan vidik na predgrađe, imali ne samo obične rešetke, deblje od muškog palca, nego su bili zastrti i naročitom čeličnom, gusto pletenom mrežom.

Zatim se prelazi na motiv svjetlosti, koji će u ovome tekstu biti dominantan.

Ta mreža nije mogla da spreči da svako jako jutarnje sunce baci dva duga i široka ćilima malo prigušene svetlosti preko poda, postelje i protivnog zida. Ta blagodat i taj raskoš trajali su sve do pred podne. Tada su sunčevi ćilimi počinjali naglo da se skupljaju i skraćuju, kao da ih neko izvlači. A kad bi sunce stizalo na zenit, i poslednji krajičak svetlosne prostirke izmileo bi ispod rešetaka i nestao negde u sunčanoj svetlosti, razlivenoj po slobodnom delu nepoznatog grada kao što dva potoka nestaju u moru.

Od deseterice zatvorenika većina je bila dosta ravnodušna prema svjetlosti, ali su dvojica-trojica mlađih svako jutro sačekivali sunce i uživali u svjetlosti kao u najljepšoj bašti.

Prozori te naše velike ćelije na trećem spratu otvarali su vidik iznad nekih beskrajnih bašta, krovova niskih kuća, a na samom nebu, u dnu jutarnje sunce da svako jutro vidika, ocrtavala su se dva tornja i dva jablana, nepomična poput tornjeva.

Takav je bio taj naš vidik: sve je svetlo i prostrano, a ništa nije ni jasno ni pristupačno. Ipak, sa desnog prozora mogli smo, sa malo napora, sasvim po strani videti dva

prozora neke visoke kuće, i to jedan dobro i u celosti, a drugi samo nejasno i napola. Trebalo je dobro saviti šiju i ukositi pogled između zida i ivice rešetke, pa da se to vidi.

Sa motiva svjetlosti pisac prelazi na drugi značajan motiv – ženu:

Prozor koji se video ceo, mi smo zvali — pozornica. Na toj pozornici mi smo gledali svakog jutra jedan isti kratak i svakidašnji prizor. Oko sedam sati izjutra na tom prozoru, na kom se iza mrtvog stakla nazirala zavesa kao belo rečno dno ispod tamne površine vode, nastao bi nemir, nemir koji uzbuđuje i obećava promenu koje su naše oči tako željne. Mi bismo pritisnuli lica jače između zida i žice. Tada bi se prozorska krila, zajedno sa odrazom mrtvog predela u njihovim staklima, otvorila i nestala u mračnom otvoru prozora. Na prozoru bi se za trenutak pojavila — žena.

Zatvorenici su gledali kako se prozor preko puta otvara i posmatrali ženu na njemu, a kad bi se izgubila u dubini sobe, pogledi su im padali na krletku sa pticom. Upuštali su se u nagađanja o toj ženi, a neko je izmislio da se zove Eva. Bilo je i onih koji nikad nisu prišli prozoru i koji su se podsmijevali tom pozorištu i hapšeničkim pričanjima. U tome se naročito isticao jedan stariji zatvorenik. Pisac brzo prelazi sa ovog lika i ponovo se vraća na svjetlost:

Kako se leto primicalo kraju i sunce izlazilo sve docnije, i u našoj ćeliji bivalo je sve manje svetlosti.

Ali nastaje promjena:

Jednog jutra, polovinom septembra, ustali smo kao obično i kao obično bili na našem prozoru. Još se crveno sunce borilo s maglama. Čekali smo nešto duže nego obično. Prozor se nije otvarao. Sati su prolazili. (Mi sata nismo imali, ali smo po suncu, po odlazanju i dolazanju čuvara i raznim šumovima u kući znali uvek koliko je sati.) Ni žene ni krletke.

Žena se više nikad nije pojavila. Na kraju priče ona ipak dolazi ali samo u maštanjama jednog od mladića.

Student je ležao s rukama zabačenim i sklopljenim pod glavom. Nije mu se spavalo i nije mogao da ćuti. U neko doba ispričao mi je da je one noći, koju je po kazni proveo u mračnoj ćeliji na tvrdom ležaju, usnio ženu sa prozora. Došla je, kaže, tiho i neprijetno, prišla mu sasvim blizu, propela se na prste, visoko digla ruke, obesila iznad njegove glave svoju krletku, i isto tako nečujno iščezla. Cele noći krletka je sjala više njegove postelje kao sunce. Nevidljiva ptica u njoj pevala je radosnu, jednostavnu melodiju. I ta divna melodija, ni pravo zapamćena ni posve zaboravljena, pratila ga je od tada svuda i – mučila stalno. Ona ga muči i sada. Sve mu se čini da je zna: pa ipak, nit ume da je tačno ponovi, nit može da je se oslobodi.

21. U tekstu *SUNCE* (1952) opisuje se kako su mladića doveli u zatvor i smjestili u ćeliju 115 (gdje je bilo deset ljudi), ali su ga odmah zatim prebacili u samicu 38. Priča se koncentriše na prvo popodne u samici kada su sva čula počela da rade: *Pošto je njegova pažnja brzo i pohlepno pokupila i utrošila sve što je ova uboga ćelija pružala, otpoče posmatranje i trošenje samoga sebe.* Zatvorenik je posmatrao svoje tijelo, posebno ruke i na njima ugledao sunce.

Ne sunce samo, jer ono ne dopire nikad u ovu ćeliju, nego njegov rumeni, daleki, posredni odblesak. Veliko afričko sunce, koje je pre tri meseca slobodan gledao kako se diže nad Sredozemnim morem, bilo je ništa prema ovom jedva primetnom sjaju. Raširi malko prste. Podiže lice prema prozoru, kao da je taj prozor nevidljivo sunce.

– Jedno je sunce. Jedno isto svuda.

Mladić je kao pijan govorio sebi: *Postoji samo sunce.*, a onda izvodio širi zaključak:

Da, u stvari postoji samo sunce, a sve ovo što živi, diše, gamiže, leti, sja ili cvate, samo je odblesak toga sunca, samo jedan od vidova njegovog postojanja. Sva bića i sve stvari postoje samo utoliko ukoliko u svojim ćelijama nose rezerve sunčevog daha. Sunce je oblik i ravnoteža; ono je svest i misao, glas, pokret, ime.

Osjećao je na mahove da mu u utrobi gori i sja sunce te da taj unutrašnji cčaj bije i suklja, *svemoćno i jedino, neiscrpno, nepresušno*. Iz toga transa naglo ga je probudio zvuket ključeva i škljocanje brave.

Dolazilo je vreme spavanja. Nije ni primetio da je ćelija bila već mračna. U tom trenutku nad njim se, visoko na samom plafonu, odjednom, kao sama od sebe, zapalila sijalica opletena žicom. Brzo se svukao i legao u levu postelju. Sve mu je izgledalo blago i dobro. Spavao je tvrdo, sanjajući neprestano sjajno sunce i neke moćne, fantastično odevene ljude i žene kako se suncu klanjaju. A oko njih nepregledna stada i teška natovarena kola, koja se savijaju i škripe pod teretom bogate žetve.

Tekst se završava dominantnim motivom – suncem.

A kad je, sutradan u svitanje, hladno i sumračno svitanje, bio probuđen ostrim i hladnim zvukom hapsanskog zvona, čudio se, bez bola i ogorčenja, što je noć puna sunca i bogatstva, a jutro sivo, ubogo, bez zračka i videla.

22. Nastavak ove priče daje pripovijetka U ĆELIJI BROJ 115, objavljena iste godine (1960).³⁶ Dvanaest dana proveo je mladić u maloj ćeliji broj 38: prva dva dana sam, a daljih deset sa jednim starcem, knjigovodom, koji se zvao Postružnik. Bio je to izrazito negativan lik: mršav, pognut i ljigav čovek, podmukla ćutanja. Mladiću je posebno teško padalo njegovo pričanje dvosmislenih, gadnih priča u kojima je ružno govorio o svemu što je lijepo i čisto na svijetu. Mladi zatvorenik se tješio – suncem:

Tešio se slabim odbleskom nevidljivog sunca, koji je posle podne padao u ćeliju. To bi trajalo kratko, ali za to vreme on bi sedeo zanesen i, pevajući jedva čujno, posmatrao na svojim rukama taj bleđi, posredni odsjaj izgubljenog sunca, pretakao ga s dlana na dlan kao nevidljivu, dragocenu tečnost i čaroliju pomoću koje je stvarao zlatan, neprelazan zid između sebe i Postružnika i Postružnikovog sveta

Laknulo mu je kada je vraćen u veliku ćeliju broj 115 *na sunčanoj strani, u izobilju sunca i sjaja* (pisac to naziva *orgijom svetlosti*):

³⁶ Odlomak iz pripovijetke objavljen je pod naslovom ZVONO u NIN-u 1. maja 1960 (god. 10, br. 486, s. 2–3).

To je bila prava orgija svetlosti. Od šest sati izjutra pa do podne sunce je udaralo, najpre pravo a zatim koso, u tri velika prozora. Pa iako je na prozorima pored rešetaka bila i gusta mreža od žice, soba se ipak punila sunčevom svetlošću koja je, prigušena žičanim splotom, padala u tri široka pojasa po podu i po slamnjačama. A i kad sunce potpuno napusti ćeliju, nekako posle ručka, mladić je mogao još dugo da gleda njegov sjaj po krovovima dalekih kuća, na vrhovima jablanova i šiljcima nekih crkvenih tornjeva. I on ga je gledao, prislanjajući čelo uz metalnu mrežu, zaboravljajući ćeliju iza sebe i ljude u njoj. (Oni su ga smatrali ćutljivim osobenjakom, ponekad ga i zadirkivali, ali on je sve razoružavao svojim osmejkom.) Tek sa sumrakom nestajalo bi sunca svuda i potpuno. Tada se mladić povlačio na svoju slamnjaču i tu „živeo od rezerve“. I kad bi zaspao, u njemu je, i u najdubljem snu, bilo budno malo svesti o suncu i sutrašnjem danu, i malo strepnje da taj dan ne bude oblačan.

Uz svetlost dolazi novi motiv – zvono, starinsko i napušteno, koje već odavno nije bilo u funkciji.

*Iznad te starinske kapije, sa teškom železnom prečagom i pokovanim bravama, diže se providan tornjić od bela kamena, građen „na preslicu“, sa tri luka. U srednjem, višem otvoru visi **neveliko zvono**. Izloženo vazduhu, vetru i kiši, pozelenelo i potamnelo, verovatno odavno nepokretno, **ono već decenijama i ne zvoni**, jer na kapiji postoji električno zvonce koje se javlja kad god koga puštaju unutra ili napolje, i čiji oštar zvuk dopire i do ćelija na spratu. Ne služi više ni za slučaj uzbune, jer za to postoji čitav sistem naročito jakih električnih zvona. I ono je, kao i taj kameni tornjić na tri luka, samo ostatak prošlih vremena i stare arhitekture na ovoj inače mnogo dograđivanoj i modernizovanoj tamnici.*

Ono se ponekad udružuje sa svetlošću, a oboje bude maštu.

*Gledajući to starinsko napušteno zvono, koje je nadživelo svoj zadatak, pred očima bi mu često zatreptao maglen veo, **protanjo se pod uticajem sunčeve svetlosti**, i umesto nepomičnog zvona pred njim su iskrsavali likovi i događaji iz mašte ili iz prošlosti.*

Ovdje se pravi digresija – mladić se vraća na mart te godine kada se u Firenci upoznao sa bratom i sestrom Kartanen – Alisom i Edgarom. Mladića je privlačila Alisa, mršava devojka sa atletskim stiskom ruke, koja je živjela samostalno i znala šta hoće u životu. Nedjeljom su išli u šetnje po Firenci, u kojima je Alisa bila odličan vodič. Iz velikog znanja vadila je slikovite pojedinosti i pričala ih, između ostalog o velikom manastirskom zvonu pred manastirskom Sv. Marka. Kazivanje je prekinula piščeva generalizacija: *Svuda na svetu su zvona delila sudbinu ljudi, jer su učestvovala u najznačajnijim, radosnim i tragičnim, trenucima njihovog života*. Mladić je zatim ispričao priču o tome kako su Višegradani desetak godina prije dolaska Austrije nabavili zvono u Srbiji. Kada je turska vojska ušla u grad, ono je skinuto i sakriveno u hambar, a zatim zakopano u zemlju, gdje je ostalo četiri godine. Kad su se vremena promijenila, izvađeno je i stavljeno na staro mesto, a onda su nabavljena još dva, veća. Mladić je našao snage da ispriča sve do kraja, ali sa dosta zastajkivanja, oklijevanja i skraćivanja. *A zatim je, zbunjen, začutao*. Njemu nije bilo toliko stalo do priča o zvonima koliko do same Alise. Već poslije prvih dana poznan-

stva ona mu je zasjenila svijet i postala jedini cilj. Ubrzo su se rastali. Zatim je došla prepiska koja je takođe prekinuta. Sjećanje na djevojku nije ga nikako napuštalo.

Prvih dana bio je tako ozlojeđen, zbunjen i uplašen, da je mogao samo o svom novom životu da misli. Sećanja na Alisu navaljivala su i tada, ali on ih je suzbijao i vraćao tamo u slobodni svet iz kojeg su dolazila. Činilo mu se da su isuviše bolna i da ih neće moći podneti, da takav raskoš ne može sebi dopustiti u položaju u kom je. Zabranjivao je sebi da se seća

Zatim su počela preplitati java sa snom.

Ali posle prve nedelje, kad se zaprepasćenje malo sleglo i navika počela svoj tihi i neosetni rad, stao je da pušta Alisu k sebi, da se kupa u njenom pogledu i diše u atmosferi njenog čednog tela, čistog i bez mirisa kao severnjački vazduh. A ona mu je prilazila sve češće i sve prisnije, bez nemilosrdnog otpora i strogosti, koje je pokazivala u Firenci.

U ćeliji na sunčanoj strani, sa dalekim vidikom i sa starinskim zvonom pred očima, on je mislio o djevojci iz pansiona „Albion“. Ona mu je često satima bivala ono što je mogla da bude nekad u Firenci da je imao više sreće, da su ljudski odnosi jednostavniji, i da su bliži našim ličnim snovima i željama. To je trajalo do kraja oktobra.

Tada je broj sunčanih sati bio već znatno smanjen. Sve je više bilo maglovitih i kišnih dana, sve se ranije smrkavalo, u ćeliji je bilo hladno i vlažno. I ona sunčana Firenca, koja je izgledala večna i nepromenljiva, bivala je sve dalja, sivlja i hladnija. A devojka sa Severa, Alisa Kartanen, sve je brže prelazila male kamene pjacete, kao da od nekog beži, i sve se ređe pojavljivala na obali reke Arna.

Zatim je došao posljednji dan oktobra ili prvi dan novembra. Mladić je gledao ispod sebe zvono na kapiji, koje je od vlage i oblačnog dana dobilo mrku boju i i koje je iznenada proradilo.

Na izgled još nepokretno, „mrtvo“ zvono iznad kapije, kao poneseno opštom jekom zvona iz grada, puštalo je u jednom trenutku tup, jedva čujan zvuk. To je bio avetinjski tih udarac klatna, kao kad u šumskoj tišini jedna jedina krupna kap padne na vlažnu stelju od opalog lišća, ali zatim je došao drugi, nešto jači, a za njim ubrzana povorka zvukova koji su bili još tihi i promukli, ali sve snažniji jedan od drugoga. Njima su se pridruživala odnekud sve nova zvona i svakim udarcem klatna otvarala sve nove, dotle zapuštene izvore nepoznatih zvukova.

Njegova zvonjava utišavala je i najmanji glas, cvrkut ptice, ljudski šapat i smijeh.

Da, svi su glasovi sveta potopljeni i učutkivani. Jer ko ovo zvono jednom čuje, taj ogluvi zauvek, za sve ostalo, pa i za glas toga zvona samog. Jer on više i nema sluha, nego pretvoren u jeku zvona putuje sa njom, i sam kao zvuk u bujici zvukova, koja biva sve veća i sve brža.

Ta snažna zvonjava zahvatila je i mladića:

Osetio je kako je ispod njega snažno i strelovitom brzinom potekao zvučni čilim i potkinuo ga s nogu u istom trenutku. Pomislio je da se odupre, da održi ravnotežu, ali

dalje od pomisli nije došao. Podigao je ruke ka ušima u slab odbrambeni pokret, ispravio se u celoj svojoj visini, pustio neki tup, jedva čujan glas, i u istom trenutku pao naznak. Pri padu je udario desnom rukom o jednu od onih malih stolica bez naslona i prevrnuo je.

Zatvorenici su poskakali na noge. Neki su ostali ukočeni, dok su hrabriji i prisebniji pritrčali oborenom mladiću, koji je ležao nepomičan. Ušli su stražari i mladića prenijeli u tamničku bolnicu. Dalje se o njemu nije ništa znalo. Jednog dana proćulo se da je mladić odveden iz zatvora kao težak bolesnik, ali niko nije znao kuda.

23. U tamnički ciklus može se uključiti i dio iz ROMANA OMER-PAŠA LATAS koji je sam autor nazvao NA LANCU (prvi put objavljen 1956) i koji je pod tim imenom imao više izdanja (POLITIKA, god. 53, br. 15437, 1–3. maj 1956, s. 8; – KNJIŽEVNE NOVINE; Beograd, god. 22, br. 363, 25. april 1970, s. 8; – ALMANAH SAVEZA KNJIŽEVNIKA SRBIJE ZA 1956, Zagreb: Naprijed 1958, s. 9–12). U njemu se govori o Mujagi Telalagiću, čovjeku skromnog porekla. On kao mlad čovek uspio da se istakne u sarajevskoj čaršiji i da, nešto srećom, nešto radom i vještinom, stekne priličan imetak. U srednjim godinama bio je imanjem i ugledom jači od polovine bosanskih begova. Branio je postojeće stanje cijelom snagom, svuda i svakom prilikom, odlučnije i otvorenije od prvaka po porijeklu. Sarajevski begovi puštali su ga da se ističe i prednjači u otporu, a u trenutku opasnosti, da bi spasli sebe, *gurnuli su ga preda se*, i on se našao na spisku Omerpašine policije. Uhapšen je odmah po dolasku vojske i u jednom od četiri lanca upućen u Carigrad.

Sad su bili već prešli Metaljku i sporo odmicali uzbrdo kamenitim prečacem. U svakom lancu bilo je devet do jedanaest hapšenika. Išli su pešice i ćutke, nastojeći da jednomerno raspodele težinu zajedničkog lanca i podešavajući da ih što manje davi i žulji gvozdена alka kojom su okovani oko vrata. Kad bi koji osetio potrebu da stane za trenutak, morao je viknuti kako bi i ostali prvo usporili hod.

Posljednji u posljednjem od četiri lanca, jedan bolestan i prestareo beg iz Visokog, bio je jedini na konju. Do njega, kao pretposlednji, pješao je Mujaga Telalagić, kome je bilo i najteže.

Morao je da ide sasvim uz begova konja, pridržavajući se za sedlo, i da se neprestano povija kako se lanac ne bi suviše zatezao između njih i kako bega ne bi povukao sa sedla. Ali zato su Mujagi pucale kosti i gvozdена alka mu se zasecala u meso čas s jedne čas s druge strane vrata.

24. U tekstovima iz međuratnog i poslijeratnog perioda ponavlja se, čak i pojačava, motiv naznačen u gračkom periodu – motiv svjetlosti. On je posebno došao do izražaja u pripovijeci NA SUNČANOJ STRANI i SUNCE (objavljenim iste

godine – 1952). Ovaj motiv neće, međutim, biti dominantan u PROKLETOJ AVLIJI, što potvrđuje činjenica da je riječ *svetlost* upotrijebljena samo osam puta.³⁷

Probudivši se u svitanje, fra Petar je pri bleđoj svetlosti zore, koja je tamo napolju morala biti raskošna, okrenuo pogled na desnu stranu, gde je sinoć zanoćio Turčin pridošlica. ♦ Po crvenkastoj svetlosti na nebu i na retkim vršcima kiparisa iz visokog zida videlo se da sunce naglo zalazi tamo negde na drugoj strani nevidljivog grada. ♦ Vrata su se stvarno otvorila i slaba svetlost se pojavila na njima. ♦ Svetlost se rasporedila po svima. ♦ A drugi je bio mršav, sav kost i mišić u mrkoj koži, velikih očiju zaklonjenih senkom i krupnih, strahovitih šaka koje su iskakale na svetlosti. ♦ Mladić je bacao poglede u tamne uglove oko sebe kao da iza kruga ove slabe svetlosti traži nekog za svedoka. ♦ Mladić je žmirkao od svetlosti i jednako bacao nemirne poglede u tamne uglove. ♦ Bio je ramazan i na munarama svih džamija goreli su kandilji trepući kao pravilna sazvežđa iznad bezbrojnih gradskih svetlosti.

Za razliku od ostalih tekstova iz tamničkog ciklusa radnja u tom romanu manje se dešava u zatvorenom prostoru (ćeliji), a mnogo više na otvorenom – u Prokleskoj avliji. To dolazi do osnovnih priča, kazivanja, razgovora, a svetlost je potpuno dostupna i ne toliko željna kao u ćeliji.

25. O tamnici u Andrićevom stvaralaštvu pisali su posebne radove³⁸ Snežana Baščarević, Ivo Vidan i Marko S. Marković. Po mišljenju Snežane Baščarević tamnica je jedna od lajtmotivskih niti Andrićevog literarnog opusa, koja se traumatično usjekla u život mnogih njegovih junaka i u piščevu ranu mladost.³⁹ Ona govori o tome da postoje određeni povodi i okolnosti javljanja tam-

³⁷ „Sunce je velika inspiracija Andrićevih likova. Izvor snage i radosti. U PROKLETOJ AVLIJI nema Sunca, ali druge tamničke priče iz vremena Andrićeve mladosti nisu bez te nebeske energije koja diže i krepí. Autobiografska Andrićeva proza, koja je svojevrsan pretekst i PROKLETOJ AVLIJI, jer i tu jedan mladić strada u tamnicama, u znaku je pravoga kulta Sunca.

A Jelena, žena koje nema, odsanjano biće Andrićeve proze, draga, topla sen njegovog imaginativnog života, i sama je dete Sunca. Ona je *pre svega, priviđenje koje je u vezi sa suncem i njegovim putem*.

Četiri pejzaža iz PROKLETE AVLIJE ne pripadaju tom utopijskom svetu svetlosti i sunca. Oni su simboličan trenutak zbilje u srcu represivne stvarnosti gde se sile razaranja u jedinki, društvu i svetu dopunjuju sa silama razaranja u kosmosu“ (Džadžić 1996a: 209–210).

³⁸ Ova tema je takođe predmet gotovo svih radova posvećenih ovom romanu (v. literaturu), posebno u Džadžićevoj knjizi O PROKLETOJ AVLIJI (Džadžić 1996a).

³⁹ „Tamnica, to je ono tragično mesto na kome se prekinuo dotadašnji redovni tok života i sve se pretvorilo u krug začaranih stvari i događaja, krug u kome nema kretanja napred – jer je sav prostor sveden na meru ljudskog tela, krug teskoban i tegoban za svakoga, sav od mučnine i samoće. Tu se raskoš ljudskih želja i htenja svodi na jednu jedinu želju – da se što pre izađe na slobodu, a izlaz se često ne vidi i svaka čoveko-

nice u Andrićevom delu i da se pisac bavi time pasionirano, sa strašću koja opsjeda stvaraoce samo u trenucima najvišeg nadahnuća.⁴⁰ Autorica smatra da treba razlikovati tamnicu u fizičkom smislu (čiji izgled zavisi od socijalnog i geografskog ambijenta) od tamnice u psihičkom vidu (koja ima manje uslovnih činilaca, a ostavlja trajnije i teže posljedice na ličnost junaka).⁴¹ Ivo Vidan kaže da povorke zarobljenika, kažnjenika, osuđenika vijugaju Andrićevim književnim djelom.⁴² Marko S. Marković je konstatovao da je kod Andrića presudan značaj odigralo tamnovanje u mladim danima⁴³

va nada i misao na izbavljenje postaju samo uzaludna strast i čežnja od kojih se ništa drugo ne vidi“ (Baščarević 2008: 140).

⁴⁰ „Kada se Andrić predaje jednoj ideji, on uočava, prati i prikazuje sve njene razvojne faze i oblike. To je pisac koji ne uzmiče ni pred najcrnijim slikama života. Njegovi opisi tamnice spadaju među najlepše literarne fragmente stvorene na našem jeziku. Uz portrete ličnosti, to su sami vrhunci Andrićeve književne umetnosti“ (Baščarević 2008: 142). Dalje se razmatraju uslovi pojavljivanja tamnice i vidovi neslobode: „Društveno-istorijske okolnosti javljanja tamnice kod Andrića odlikuju se dubokim političkim i socijalnim poremećajima, rađanjem bezakonja, samovolje i despotizma, krizom morala i hipokrizijom vladajućih društvenih institucija. Pojedinaac to oseća kao grubost i nasilje, ličnu nesigurnost i gubitak fizičke slobode. Otuda su vidovi neslobode kod Andrića raznoliki, a okolnosti zatočenja mnogovrsne“ (Baščarević 2008: 143).

⁴¹ „Neki njegovi junaci žive pod neprestanom presijom tamnice i na slobodi, a to često nije ni prava tamnica, ni uznemirujuće sećanje na nju, već jedno neodređeno stanje izgubljenosti kad čovek čoveku postane tamnica ili njena kobna senka“ (Baščarević 2008: 143). Snežana Baščarević i u ovoj tematici zapaža prožimanje i sukobljavanje istočne i zapadne kulture i civilizacije: „Osnovne karakteristike toga spoja i konflikta ogledaju se i u mentalitetu njegovih junaka i u načinu slikanja života i mišljenja i u opisima dva raznorodna sveta i podneblja, njihovih gradova i arhitekture. Na primeru fizičkog opisa tamnice jasno se manifestuju svojstva oba ova ambijenta i duh njihovih dvaju kultura“ (Baščarević 2008: 144).

⁴² „Robuje se, strijepi, bježi i podliježe: vješa se, nabija na kolac, a iznad svega u zebnji se čeka slučaj, usud ili proizvoljna odluka despotske ćudi. Uznici se na trenutak izvode iz kazamata ili, češće, nestaju u tvrđavskim zidinama. Kao da su sva ta zbivanja u sjeni tamnice, metafizički ili doslovno“ (Vidan 1981: 181). Analiza konkretnih prostora u kojima se ta zbivanja u Andrića dešavaju može, po njegovom mišljenju, i da začu-di: „Nema, naime, mnogo djela kojima je događanje u nekom fizičkom zatvoru, ako izuzmemo metaforičke opise kao onaj gdje se uska dolina Andrićeva rodnog Travnika emocionalno izjednačuje s doživljajem zatvorenosti“ (Vidan 1981: 181). Ovaj kritičar dodaje da čitav Andrićev opus izgleda kao da je obilježen tematskom slikom zatvora i pretpostavlja da je, vjerovatno, zato ishodište i „kasnije Andrićeve pjesničke fakture u početnoj, neskriveno autobiografskoj proznoj i nerimovanoj lirskoj poeziji“ (Vidan 1981: 181). Dalje se naglašava da u zatvorskom ciklusu nema kontinuiteta fabule, da je jasan početak situacije (pred hapšenje određene političke okolnosti) i nastavak u zatvoru: „Dva tematska naglaska u ciklusa jesu zatvor i tegobe, s jedne strane, a s druge opti-

26. Fratarski ciklus obuhvata deset tekstova, hronološki U MUSAFIRHANI (1923), U ZINDANU (1924), ISPOVIJED (1928), KOD KAZANA (1930), NAPAST (1933), TRUP (1937), ČAŠA (1940), U VODENICI (1941), ŠALA U SAMSARINOVOM HANU (1946), PROBA (1954). Prije PROKLETE AVLIJE napisani su svi izuzev PROBE (1954) pa stoga ovaj roman gotovo da završava taj ciklus.

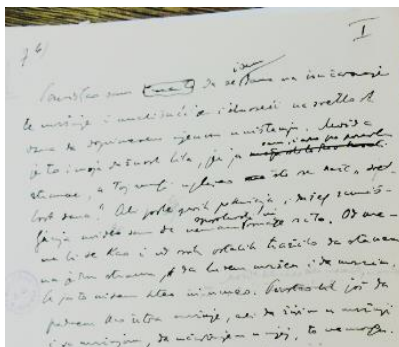
27. U periodu od 1946. do 1953. Andrić je napisao 50 pripovjedaka. Plodna je bila 1946. godina, prva poslijeratna (šest novela): SUSEDI, ŠALA U SAMSARINOVOM HANU, PISMO IZ 1920, PRVI STRAH (objavljeno pod naslovom KNJIGA, ŠEST OKTOBARSKIH DANA (izašlo pod naslovom TAJ DAN), ZLOSTAVLJANJE. Godina 1947. bila je manje bogata (3); VEZIROV SLON (PRIČA O VEZIROVOM SLONU), S LJUDIMA, ali je zato 1948. bila bolja (9): ZEKO, SEME IZ KALIFORNIJE, PRIČA O KMETU SIMANU, SNOPIĆI, O STARIM I MLADIM PAMUKOVIĆIMA, ELEKTROBIH, RAZGOVOR PREDVEČE, ZLOSTAVLJANJE, ZMIJA. U 1949. Andrić je završio samo CRVENI CVET, da bi se 1950. pojavila pet tekstova: AUTOBIOGRAFIJA, BIFE „TITANIK“, PRVI SUSRETI, ŠTRAJK U

mizam otjelovljen u ženi koju se vidi kroz prozor preko puta [...]“ (Vidan 1981: 186). Autor komentariše i odgovor Iva Andrića Kostića Dimitrijeviću na pitanje otkud mu tamnica kao stalni lajtmotiv: „Mislim da je to u Bosni uopšte tako. Kad je jedan stranac prisustvovao razgovoru nekolicine Bosanaca, na kraju, on ih je zapitao: 'Pa jeste li vi svi bili na robiji?' O tome, tamo u Bosni, mnogo se govori. A kako su mnogi moji zemljaci bili u zatvoru, eto i teme za razgovore. Možda u inostranstvu manje idu u tamnice, pa im je to, valjda, bilo neobično“ (Vidan 1981: 186–187). U zaključku se ističe da je Andrić u dvije razne životne faze umjetnički obnovio traumatski doživljaj lišenosti prostora i žene kao ideala, ali da ga je prenio u idealno-optimističku atmosferu: žena i sunce stvaraju lirski ugođaj, a funkcioniraju kao dominantne tematske slike u tim tekstovima. „Razlika prema EX PONTU i lirici ratnog razdoblja jest u tomu što je sklop subjektivnih motiva prerastao u priče s anegdotskim osobinama; zahvaljujući čistoći lirskog ugođaja čovjek možda ima veće zadovoljstvo kod ponovljene lektire, nego u prvom čitanju kad ga fiktionalna situacija navodi da očekuje karakteristično Andrićevo dramatisiranje unutrašnje napetosti. Ovo je već Andrić distanciran od vlastitog iskustva, i umjetnik na svojoj sekundarnoj liniji, onoj koja je tek u kasnoj njegovoj fazi najkarakterističnija. Druga Andrićeva stvaralačka linija, koja ide od EX PONTA, temeljnija je i određujuća za osobitost Andrićeva priloga svjetskoj književnosti. Preko priča i cikličkih kompozicija iz bosanske sredine ona vodi u PROKLETU AVLIJU“ (Vidan 1981: 187).

⁴³ „Da je 1914. otišao na front i preživio rat, njegov pogled na svet bi verovatno uzeo drugi pravac. Ali Andrić je slab, bolešljiv. Dok njegovi drugovi u plavim uniformama maršuju ka Drini ili Galiciji, on, iako punoletan, odlazi u Split na lečenje. Ne zadugo. Austrijske vlasti ga ubrzo hapse kao jugoslovenskog rodoljuba. Tako se završava prva mladost te generacije: u rovovima ili na robiji. Jednima će život ubuduće izgledati kao večita borba, drugima kao stradanje i tamnovanje. Andriću se u prvi mah sve to učinilo kao ružan san. Udar je bio tako snažan, da je svet oko njega izgubio svaku realnost“ (Marković 1992: 187).

TKAONICI ČILIMA, PORODIČNA SLIKA. Zatim dolazi 1951. sa dva teksta: ZNAKOVI, EKSKURZIJA, a 1952. donosi četiri priloga: NA OBALI, ŠTRAJK RADNIKA U FABRICI DUVANA, NA SUNČANOJ STRANI (u jednoj rukopisnoj verziji GALLUS) ⁴⁴, PRE NESREĆE. Toliko će se doći i 1953: LICA, KOD SJENOVITOG HANA, ASKA (ASKA I VUK), NEMIRNA GODINA. Sljedeće godine (1954) nastaju četiri teksta: ŽENA NA KAMENU, PROBA, PROZOR, ZATVORENA VRATA. Neobično je da je godina 1955. prošla bez i jednog objavljenog rada. U naredne dvije, 1956. i 1957, pripremljena je po jedna pripovijetka – NA STADIONU (1956), PANORAMA (INŽENJEROVA PRIČA O PANORAMI SVETA; SVET I NJEGOVA SLIKA, 1957). Dvije priče dolaze u 1958. godini – OSATIČANI, U ZAVADI SA SVETOM (DEČAK IZ VENJAKA), a tri u 1959 – PRVI I POSLEDNJI PUT NA POZORNICI (objavljeno kao NEUSPEH NA POZORNICI), NA DRŽAVNOM IMANJU, LETOVANJE NA JUGU. Međutim, 1960. je vrlo plodna (šest tekstova): KULA, ĐORĐE ĐORĐEVIĆ, ZIMI, SVEČANOST, PRIČA O SOLI, NEDELJNO JUTRO.

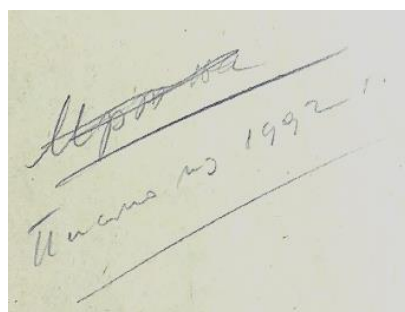
28. Među pripovijetkama posebno se izdvaja PISMO IZ 1920 (napisano 1946. godine i objavljeno 1948. u beogradskoj Kulturi) po tome što je, možda, više od svih pripovjedaka iz ovoga perioda izazvalo pažnju šire javnosti zbog indikativnog i spornog (?) prepoznavanja osnovne piščeve poruke da je Bosna prostor mržnje.

Ilustr. 10. Rukopisni početak pripovijetke PISMO IZ 1920
(Andrićev Arhiv u SANU, kutija 7, broj 192; fajl 106, s. 134; snimio B. T.)

Za istraživače Andrićevog djela interesantna je poledina rukopisa na kojoj stoji precrtana riječi *Mržnja*, a ispod dodato *Писмо из 1920 г.*, pri čemu se ovo posljednje nalazi između dviju linija. Znači li to da se radi o varijantama naslova ili o nečemu drugom?

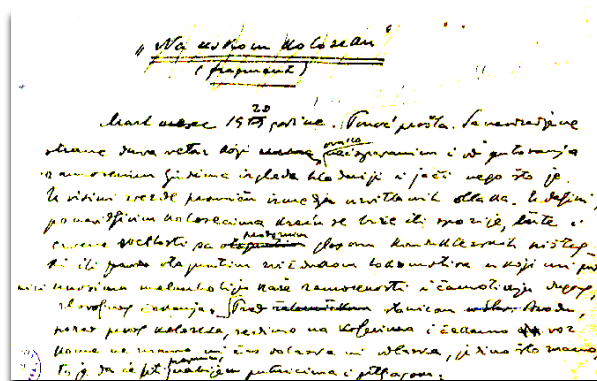
⁴⁴ Arhiv SANU, kutija Andrićev Arhiv u SANU, kutija 7, broj 192; fajl 106.

Ilustr. 11. Rukopisni početak pripovijetke ПИСМО ИЗ 1920
(Andrićev Arhiv u SANU, kutija 7, broj 192, fajl 106, s. 134 snimio B. T.)

Naša analiza ukazuje na nekoliko stvari i sugerije moguće zaključke. (a) Zabilješka je pozicionirana ukoso (ni vertikalno, ni horizontalno). (b) Tekst je napisan latinicom, dodavanja na marginama i iznad redova takođe su na istom pismu. Samo na dva-tri mjesta dolazi ćirilica. Poređenje dviju ćirilčnih notica sa tekstom na poledini posljednje strane rukopisa ukazuje na podudarnost velikog slova **П** i malog slova **р**. (c) Oznake broja strana unesene olovkom (u procesu arhiviranja) razlikuju se od ovih, što se vidi po brojci **9** u **1992** i arhivskoj paginaciji.

Sve to govori u prilog zaključku da je sa velikom vjerovatnoćom može govoriti o tome da bi precrtana riječ *Мржња* i sintagma *Писмо из 1992* i. mogle pripadati Andriću. Ali konačan odgovor može dati samo ekspertiza (stručna grafološka analiza).

Ilustr. 12. Rukopisni početak pripovijetke ПИСМО ИЗ 1920
(Andrićev Arhiv u SANU, kutija 7, broj 192; fajl 106, s. 134; snimio B. T.)

Pretpostavka o varijanti naslova (Razgovor sa Karaulcem-www) kosi se sa činjenicom da Andrić u drugim rukopisima (koje smo imali u rukama) varijante naslova ne stavlja na poledini, već na početnim stranicama. Stoga je smjela Karaulčeva tvrdnja da se radi o opciji za naslov priče (Karaulac 2014). U rukopisu postoji još jedna napomena „Na uskom koloseku“ (fragment), ali ona izgleda da je zaista varijanta naslova, jer se nalazi na prvoj stranici rukopisa.

Ako je pak Andrić zaista htio da primijeni postupak Džordža Orvela (koji je u pripovijedanje uveo godinu iz budućnosti – 1984), onda bi to bio drugi nama poznat slučaj u njegovom stvaralaštvu (prvi je DEDIN DNEVNIK: 20. oktobar 1994).

29. Andrić je nakon rata obnovio svoju publicističku djelatnost, u kojoj se izdvajaju radovi o Petru Petroviću Njegošu i Vuku Karadžiću (v. izvore). O prvom je počeo pisati između dva svjetska rata. Ivo Andrić je veoma cijenio Njegoša i smatrao ga „najvećim našim pesnikom“. O njemu je objavio devet tekstova, prvu put 1935. godine (o boravku u Italiji). Iste godine nastao je najširi, najpoznatiji i najznačajniji esej – NJEGOŠ KAO TRAGIČAN JUNAK KOSOVSKE MISLI. Neposredno poslije rata (1947) Andrić objavljuje dva teksta – NJEGOŠEVA ČOVEČNOST I VEČNA PRISUTNOST NJEGOŠEVA. Najviše priloga (četiri) dolazi iz 1951. godine: LJUBA NENADOVIĆ O NJEGOŠU U ITALJI, NJEGOŠEV ODNOS PREMA KULTURI, NEŠTO O NJEGOŠU KAO PISCU, SVETLOST NJEGOŠEVOG DELA. Posljednji je iz 1963. godine – NAD NJEGOŠEVOM PREPISKOM. Najveći dio tekstova nastao je povodom obilježavanja značajnih datuma vezanih za Njegoša. Andrićevi eseji štampani su u listovima i časopisima, najviše u POLITICI, zatim u KNJIŽEVNIM NOVINAMA, BORBI i STVARANJU (Cetinje). Poseban rad izišao je u SRPSKOM KNJIŽEVNOM GLASNIKU i SPOMENICI SANU i bio posvećen 150-godišnjici Njegoševa rođenja.

O Vuku je objavio šest tekstova: O VUKU KAO PISCU, VUK, REFORMATOR (1946), VUKOV PRIMER, VUK I INOSTRANSTVO (1947), TRI SLIKE IZ ŽIVOTA VUKA KARADŽIĆA (1950), OPTIMIZAM VUKA KARADŽIĆA (1964).

U ovome periodu značajni su Andrićevi prilozi posvećeni jeziku i stilu (Andrić 1949, Andrić 1954^c).

30. U periodu od 1946. do 1960. Ivo Andrić je razvio razgranatu javnu djelatnost (aktivno se uključio u književni život, angažovao se u politici, putovao kao član raznih delegacija itd.).⁴⁵ Između ostalog prisustvovao je Novosadskom dogovoru o jeziku 1954. i potpisao završni dokument. Prve poslijeratne godine proveo je na relaciji Sarajevo – Beograd. Na privatnom planu došlo je do značajnih promjena, između ostalog sklapanje braka sa Milicom Babić 1958. godine (više o tome v. Đukić Perišić 2012: 478–483).

31. U recepciji PROKLETE AVLIJE izdvaja se monografija O PROKLETOJ AVLIJI Petra Džadžića (Džadžić 1996^a). Što se tiče radova u periodici, značajan dio posvećen je romanu uopšte (Kirilova 1992, Leovac 1979, Mihajlović 1962, Nemec 2013, Rizvić 1995, Visković 1998, Vučković 1974). Po broju priloga izdvaja se tema priča i pripovijedanje (Delečić 1998, Frangeš 1980, Tartalja 1979, Visković 2000, Vladušić 2010). U centru pažnje nalaze se pojedini književni aspekti i pitanja: identitet (Avramović 1996, Ivon 2012), tamnica (Ban-

⁴⁵ Više o tome v. Peković/Kljaković 2012.

dić 1963, Milojević 2013), zlo (Tomić 2010), kletva (Karahasan 1981), umjetničke figure (Milutinović 1988), antiteza (Meščerjakov 1992), divergencija (Hodel 2011), granica (Gotovac 1955), legenda (Iljina 1992), geometrija (Zlidenjeva 1992), nastavna tumačenja (Milatović 1996), model svijeta (Burkhart 1989, Lauer 1987), politički aspekti (Kovač 1980), mudrost (Stojadinović 2011), nastanak i geneza djela (Đorđić 2011, Vučković 1997), Ćamil (Tartalja 1978), neimenovani mladić (Tatarenko 2011), prostor i vrijeme (Brlečić-Vujić 1981), smrt i neimenljivo (Jerkov 1999), simbolika imena (Tartalja 1976), žanr (Rotar 1980), paralele sa pozorištem (Jokić 2012), paralele sa drugim djelima (Kovač 1986). Malo ima radova posvećenih stilu (Živković 1999).

Izvori

- Andrić 1924^a: U ZINDANU. In: Ivo Andrić. *Pripovetke* (I). Beograd: Srpska književna zadruha. S. 18–26.
- Andrić 1924^b: ISKUŠENJE U ČELIJI BROJ 38. In: *Jugoslavenska njiva*. Zagreb. Knj. VIII, br. 8. S. 293–296.
- Andrić 1924^c: PRVI DAN U SPLITSKOJ TAMNICI. PRE DESET GODINA. In: *Vardar. Kalendar za prostu godinu 1925*. Beograd: Kolo srpskih sestara. S. 68–70.
- Andrić 1925: Andrić, Ivo. NJEGOŠ U ITALIJI. In: *Politika*. Beograd. God. 22, br. 6252, 20. septembar. S. 34–38.
- Andrić 1935: Andrić, Ivo. NJEGOŠ KAO TRAGIČAN JUNAK KOSOVSKE MISLI. In: *Srpski književni glasnik*. Nova serija. Beograd. Knj. 45, br. 5, 1. juli. S. 348–365. [Predavanje 24. 12. 1934. na Kolarčevom univerzitetu]
- Andrić 1946^a: Andrić, Ivo. O VUKU KAO PISCU. In: *Naša književnost*. Beograd. God. 1, br. 2. S. 188–197.
- Andrić 1946^b: Andrić, Ivo. VUK, REFORMATOR. In: *Književnost*. Beograd. God. 1 [2], br. 9–10. S. 178–186.
- Andrić 1947^a: Andrić, Ivo. NJEGOŠEVA ČOVEČNOST. In: *Politika*. Beograd. God. 44., br. 12631, 8. juni. S. 48–50.
- Andrić 1947^b: Andrić, Ivo. VEČNA PRISUTNOST NJEGOŠEVA. In: *Borba*. Beograd. God. 12, br. 135, 8. juni. S. 60–65.
- Andrić 1947^c: Andrić, Ivo. VUKOV PRIMER. In: *Politika*. Beograd. God. 44, br. 12715, 14. septembar. S. 3.
- Andrić 1947^d: Andrić, Ivo. VUK I INOSTRANSTVO. In: *Borba*. Beograd. God. 12, br. 216, 10. septembar. S. 2.
- Andrić 1949: Andrić, Ivo. NEŠTO O STILU I JEZIKU. In: *Stvaranje*. Cetinje. God. 4, br. 9–10. S. 317–328.
- Andrić 1950: Andrić, Ivo. TRI SLIKE IZ ŽIVOTA VUKA KARADŽIĆA. In: *Književne novine*. Beograd. God. 3, br. 22, 30. maj. S. 1 i 4.

- Andrić 1951^a: Andrić, Ivo. LJUBA NENADOVIĆ O NJEGOŠU U ITALJI. In: *Stvaranje*. Cetinje. God. 6, br. 10/11. S. 601–606.
- Andrić 1951^b: Andrić, Ivo. NEŠTO O NJEGOŠU KAO PISCU. In: *Politika*. Beograd. God. 48, br. 13960, 5. septembar. S. 3.
- Andrić 1951^c: Andrić, Ivo. NJEGOŠEV ODNOS PREMA KULTURI. In: *Književnost*. Beograd. God. 31, knj. 62, sv. 5/6, mart – april. S. 477–480.
- Andrić 1951^d: Andrić, Ivo. SVETLOST NJEGOŠEVOG DELA. In: *Književne novine*. Beograd. God. 4, br. 36, 4. septembar. S. 1.
- Andrić 1954^a: Andrić, Ivo. PROKLETA AVLIJA. In: *Nova Misao*. Beograd. God. 2, br. 1 (januar). S. 36–50.
- Andrić 1954^b: Andrić, Ivo. ĆAMIL IZ SMIRNE. Odlomak iz romana PROKLETA AVLIJA. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Odjel za suvremenu književnost. Zagreb. Knj. 101. S. 5–10.
- Andrić 1954^c: Andrić, Ivo. BELEŠKA O REČIMA. In: *Omladina*. Beograd. God. 9, br. 18, 1. maj. S. 3.
- Andrić 1963: Andrić, Ivo. NAD NJEGOŠEVOM PREPISKOM. In: Bartoš, Milan (ur.). *Spomenica posvećena 150-godišnjici rođenja Petra Petrovića Njegoša*. Beograd: Naučno delo. S. 9–12.
- Andrić 1964: Andrić, Ivo. OPTIMIZAM VUKA KARADŽIĆA. In: *Književnost i jezik*. Beograd. God. 11, br. 1. S. 6–13.
- Andrić 1981^a: Andrić, Ivo. NA VEST DA JE BRUSA POGORELA. In: Andrić, Ivo. STAZE, LICA, PREDELI: *Sabrana dela*, knj. 10. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadžić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 291–336. Prvi put objavljeno u NINU 29. septembra 1958 (god. 8, br. 413, s. 10).
- Andrić 1981^b: Andrić, Ivo. SPOMENIK BORI STANKOVIĆU. In: *Sabrana dela*, knj. 13. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadžić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 204–205.
- Andrić 1981^c: Andrić, Ivo. UMETNIK I NJEGOVO DELO (ESEJI OGLEDI I ČLANCI). In: *Sabrana dela*, knj. 13. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadžić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 9–77.
- Andrićeva pisma 1989: ANDRIĆEVA PISMA MILICI BABIĆ. Priredio Miroslav Karaulac. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 7, sv. 6. S. 7–91.

Andrić 1992: Andrić, Ivo. Oskar Vajdl. BALADA O REDINŠKOJ TAMNICI (odlomak). Preveo Ivo Andrić. In: *Književna reč*. Beograd. God. 21, br. 399, juli. S. 6.

Literatura

- Avramović 1996: Avramović, Zoran. Značenja kulturnih identiteta u romanima NA DRINI ČUPRIJA i PROKLETA AVLIJA Iva Andrića. In: *Baština*. Sarajevo. Br. 7. S. 105–119.
- Bandić 1963: Bandić, Miloš I. *Ivo Andrić: zagonetka vedrine*. Novi Sad: Matica srpska. 411 s.
- Bandić 1996: Bandić, Miloš I. Razgovori sa Andrićem. In: *Književnost*. Beograd. God. 50, knj. 101, sv. 7/8 (juli – avgust). S. 639–650.
- Banović 1976: Banović, Gojko. Ostalo u dnevniku... In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 20–25.
- Baščarević 2008: Baščarević, Snežana S. Tamnica. In: Baščarević, Snežana S. *Legende i simboli u Andrićevim romanima*. Beograd. S. 138–151.
- Brlenić-Vujić 1981: Brlenić-Vujić, Branka. Prostor i vrijeme unutar PROKLETE AVLIJE. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 389–403.
- Burkhart 1989: Burkhart, Dagmar. Das künstlerische Weltmodell in Ivo Andris Erzählung PROKLETA AVLIJA. In: Burkhart, Dagmar (Hg.). *Kulturraum Balkan. Studien zur Volkskunde und Literatur Südeuropas*. Berlin – Hamburg.
- Ćirilov 1999: Ćirilov, Jovan. O Andriću i pomalo o Krleži u JDP. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. Br. 15. S. 65–74.
- Ćosić 2002: Ćosić, Dobrica. Zapisi o Ivi Andriću. In: Ćosić, Dobrica. *Pisci moga veka*. Beograd: Verzalpres – Mrlješ. S. 99–114.
- Delečić 1998: Delečić, Mirjana. Blažena distanca: o govoru i pričanju u PROKLETOJ AVLIJI. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 157–164.
- Dimitrijević 2010³: Dimitrijević, Kosta. *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*. Beograd: Prometej. 197 s.
- Džadžić 1996^a: Džadžić, Petar. PROKLETA AVLIJA. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 233 s. [SABRANA DELA PETRA DŽADŽIĆA, tom 2]
- Džadžić 1996^b: Džadžić, Petar. [O PROKLETOJ AVLIJI]. In: Džadžić, Petar. *Ivo Andrić: Esej*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. S. 335–343. [SABRANA DELA PETRA DŽADŽIĆA, tom 1]
- Džumhur 1976: Džumhur, Zuko. Taj tihi, povučeni usamljenik. In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 161–171.

- Đorđić 2011: Đorđić, Stojan. O nastajanju PROKLETE AVLIJE i genezi Andrićevog književnog stvaralaštva. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 30, sv. 28. S. 183–226.
- Đukić Perišić 2012: Đukić Perišić, Žaneta. PROKLETA AVLIJA. In: Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademsko knjižarstvo. S. 466–468.
- Frangješ 1978: Frangješ, Ivo. U avliji, u prokletoj: Priča i egzistencija u Andrićevoj umjetnosti. In: Popadić, Milosav (ur.). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet. S. 69–82.
- Gotovac 1955: Gotovac, Vlado. PROKLETA AVLIJA ili nesigurne granice. In: *Republika*. Zagreb. God. 11, br. 9. S. 723–726.
- Hodel 2011: Hodel, Robert. O funkciji divergencije u PROKLETOJ AVLIJI. In: Hodel, Robert. *Andrić i Selimović: forme aktuelnosti*. Sarajevo: Dobra knjiga. S. 55–77.
- Пјина 1992: Ильина, С. Н. Функция легенды о султанах Джема в повести Иво Андрича ПРОКЛЯТЫЙ ДВОР и романах В. Мутафтичевой ДЕЛО СУЛТАНА ДЖЕМА. In: Кириллова, О. Л. (редактор-составитель). *Творчество Иво Андрича: Миф. Фольклор. История. Литература*. Сомпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 49–52.
- Ivon 2012: Ivon, Katarina. Identitet bez identiteta (Ćamil između Istoka i Zapada). In: *Croatia et Slavica Iadertina*. Zadar. Vol. 8/1, No. 8. S. 299–312.
- Jandrić 1982²: Jandrić, Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: Veselin Masleša. 61 s.
- Jelčić 2004: Jelčić, Dubravko. PROKLETA AVLIJA. In: Detoni-Dujmić, Dunja (ur.). *Leksikon suvremene književnosti: Djela*. Zagreb: Školska knjiga. S. 530–531.
- Jeremić 1976: Jeremić, Dragan. Rodeni dijalektičar... In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 47–59.
- Jerkov 1999: Jerkov, Aleksandar. Neizreciva misao smrti i neimenljivo u PROKLETOJ AVLIJI. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 18, sv. 15. S. 185–229.
- Jokić 2012: Jokić, Jasmina. Istočnjačko pozorište senki i Andrićeva PROKLETA AVLIJA. In: *Međunarodni sastanak slavista u Vukove dane*. Beograd. Knj. 41, br. 2. S. 311–323.
- Kalezić 1995: Kalezić, Slobodan (urednik i predgovor). *Andrić, Ivo. Njegoš kao tragični junak kosovske misli*. Priština: Grigorije Božović. 172 s.
- Karahasan 1981: Karahasan, Dževad. Kletva na PROKLETU AVLIJU. In: *Odjek*. Sarajevo. God. 34, br. 22. S. 14.

- Kermauner 1979: Kermauner, Taras. Otvorenost, zatvor, ludilo. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. CV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 601–635.
- Kirilova 1992: Кириллова, О. Л. [О ПРОКЛЯТОМ ДВОРЕ]. In: Кириллова, О. Л. *Между мифом и упрод: о поэтике Андрича*. Москва: Институт славяноведения и балканистики. С. 34–53.
- Kovač 1980: Kovač, Nikola. Andrićeva politička mitologija: analiza PROKLETE AVLIJE. In: Popadić, Milosav (ur.). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet. S. 183–198.
- Kovač 1986: Kovač, Nikola. PROCES, STRANAC, PROKLETA AVLIJA: jedna moguća paralela. In: *Književna reč*. Beograd. Br. 271. S. 14.
- Krčmar 2007: Krčmar, Vesna. *Pozorišne dramatizacije dela Ive Andrića*. Novi Sad: Matica srpska. 292 s.
- Lauer 1987: Lauer, Reinhard. Osmanlijsko carstvo kao model svijeta. O parabolichnoj strukturi Andrićeve PROKLETE AVLIJE. In: *Poetika i ideologija. Jugoslovenske teme*. Beograd. S. 173–192.
- Leovac 1979: Leovac, Slavko. PROKLETA AVLIJA. In: Leovac, Slavko. *Pripovedač Ivo Andrić*. Novi Sad: Matica srpska. S. 133–151.
- Lise 1970: Lise, Vjekoslav. Andrićev ciklus o fratrima. In: *Izraz*. Sarajevo. God. 14, knj. 27, br. 2, februar. S. 155–167.
- Marković 1992: Marković, Marko S. Tamnica u delu Ive Andrića. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd, god. XI, sv. 8. S. 187–199.
- Meščerjakov 1992: Мещеряков, С. Н. Принципы антитезы в повести Иво Андрича ПРОКЛЯТЫЙ ДВОР. In: Кириллова, О. Л. (редактор-составитель). *Творчество Иво Андрича: Миф. Фольклор. История. Литература*. Сомпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 57–59.
- Mihajlović 1962: Mihajlović, Borislav. Čitajući PROKLETU AVLIJU. In: Džadić, Petar (priredio). *Kritičari o Andriću*. Beograd: Nolit. S. 189–205.
- Milanović 1996: Milanović, Branko. *Romansijerski zahvati*. In: Milanović, Branko. *Andrić*. Zagreb: Panorama – Školski Radio i televizija. S. 57–86.
- Milatović 1996: Milatović, Vuk. Tumačenje romana PROKLETA AVLIJA. In: Milatović, Vuk. *Književno delo Ive Andrića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. S. 219–249.
- Milojević 2013: Milojević, Snežana. Tema zatvora u PROKLETOJ AVLIJI. In: Palavestra, Predrag (ur.). *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. Br. 30. S. 209–225.
- Milutinović 1988: Milutinović, Zoran. Figure umetnosti: O PROKLETOJ AVLIJI Ive Andrića. In: *Polja*. Novi Sad. God. 34, br. 347. S. 26–27.

- Naši dani-www: PROKLETA AVLIJA prva, prati je DERVIŠ I SMRT. In: *Naši dani*. Sarajevo, br. 118, 3. septembar 1999. <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/118/t182a.htm>. Stanje: 16. 6. 2015.
- Nemec 2013: Nemec, Krešimir. PROKLETA AVLIJA – pričanje kao disanje. In: Nemec, Krešimir. *Ivo Andrić. Prokleta avlija* [DJELA IVE ANDRIĆA, sv. 3]. Zagreb: Školska knjiga. S. 97–145.
- Novak 2015: Novak, Bajcar Silvija. *Jelena, žena koje ima: krakowska biografija Ive Andrića*. Beograd: Službeni glasnik. 260 s.
- Novaković 1962: Novaković, Boško. Andrićevi pripovedački ciklusi. In: Đurić, Vojislav. *Ivo Andrić*. Beograd: Institut za teoriju književnosti i umetnosti. S. 117–129.
- Paunović 2003: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 22, sv. 20. S. 149–175.
- Paunović 2004: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem (II). In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 23, sv. 21. S. 23–43.
- Paunović 2005: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem (III). In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 189–199.
- Pavlović 1998: Pavlović, Bela. Sećanja na Ivu Andrića. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 135–153.
- Peković/Kljakić 2012: Peković, Ratko; Kljakić, Slobodan. *Angažovani Andrić 1944–1954: Društveni rad, govori, predavanja, članci, putopisi, reportaže...* – Beograd: Glasnik. 300 s.
- Popović 1976: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. 219 s.
- Popović 1981: Popović, Radovan. Životopis Ive Andrića. In: Andrić, Ivo. SVE-SKE: *Sabrana dela*, knj. 17. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadžić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 291–336.
- Popović 1992: Popović, Radovan. *Andrićeva prijateljstva (Biografija nobelovca)*. – Gornji Milanovac – Beograd: Dečje novine – Kultura. 309 s.
- Razgovor sa Karaulcem-www: Je li Bosna zemlja mržnje? Razgovor sa Karaulcem [...] In: *Svjetlo riječi*. <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/1856/razgovor/je-li-bosna-zemlja-mrznje.html>. 27.09.2014. Stanje 16. 5. 2015.
- Rizvić 1995: Rizvić, Muhsin. PROKLETA AVLIJA. In: Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svjetlu*. Sarajevo: Ljiljan. S. 441–471.
- Rotar 1980: Rotar, Janez. Andrićeva PROKLETA AVLIJA. Stupanj u razvoju specifičnog romanesknoga žanra. In: Popadić, Milosav (ur.). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet. S. 339–351.

- Stojadinović 2011: Stojadinović, Dragoljub. *Mudrosti PROKLETE AVLIJE*. In: Stojadinović, Dragoljub. *Mudrosti i tajne u delu Ive Andrića*. Beograd: Altera. S. 135–156.
- Stojanović 2003: Stojanović, Dragan. Bog zar tako hoće: PROKLETA AVLIJA. In: Stojanović, Dragan. *Lepa bića Ive Andrića*. Novi Sad – Podgorica: Platoneum – CID. S. 272–289.
- Tartalja 1976: Tartalja, Ivo. Simbolika imena u Andrićevoj PROKLETOJ AVLIJI. In: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Beograd. Knj. 42, sv. 1–4. S. 459–462.
- Tartalja 1978: Tartalja, Ivo. Kolonja i Ćamil. In: *Književnost*. Beograd. God. 33, knj. 56, sv. 10. S. 1746–1753
- Tartalja 1979: Tartalja, Ivo. *Sklapanje priče*. In: Tartalja Ivo. *Pripovedačka estetika: Prilog poznavanju Andrićeve poetike*. Beograd: Nolit. S. 236–264.
- Tatarenko 2011: Tatarenko, Ala. Andrićevi lepi pobednici: o neimenovanom mladiću iz PROKLETE AVLIJE i poetskom smislu njegovog preobražaja. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 30, sv. 28. S. 163–181.
- Tomić 2010: Tomić, Lidija. Simbolizacija motiva zla u PROKLETOJ AVLIJI Iva Andrića. In: *Zlo kao književna tema*. Drugi Lalićevi susreti. Podgorica, 12. decembar 2009. Podgorica: CANU. S. 129–139.
- Tošović 2010: Tošović, Branko. Andrićevi književni tekstovi iz gračkog perioda (1923–1924). In: Tošović, Branko (Hg./ur). *Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924). Grački opus I. Andrića (1923–1924)*. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. S. 157–234. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu 3]
- Vidan 1981: Vidan, Ivo. Andrićevi zatvori. In: Nedeljković, Dragan (ur.). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980. Beograd. S. 181–196.
- Visković 1998: Visković, Velimir. Predgovor. In: *Ivo Andrić. PROKLETA AVLIJA*. Zagreb: Konzor. S. 5–44.
- Visković 2000: Visković, Velimir. Pripovjedačko umijeće. Narativne strategije i simbolizacijske razine u Andrićevoj PROKLETOJ AVLIJI. In: *Republika*. Zagreb. God. 53, br. 11/12. S. 58–76.
- Vladušić 2010: Vladušić, Slobodan. Roman i smrt pripovedanja – žanrovska kavga u Andrićevoj PROKLETOJ AVLIJI. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 29, sv. 27. S. 155–170.
- Vučković 1974: Vučković, Radovan. PROKLETA AVLIJA. In: Vučković Radovan. *Velika sinteza*. Sarajevo: Svjetlost. S. 409–431.

- Vučković 1997: Vučković, Radovan. PROKLETA AVLIJA – geneza i sklop. In: Vučković, Radovan (priredio i propratne tekstove napisao). *Ivo Andrić. Prokleta avlija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. S. 95–118.
- Vučković 2006: Vučković, Radovan. Andrić i Njegoš. – In Vučković, Radovan. *Andrić: paralele i recepcija*. Beograd: Svet knjige. S. 38–42.
- Vuković 1998: Vuković, Novo. Andrić o Njegošu (prikaz knjige Slobodana Kalezića). In: *Srbistika*. Priština. S. 232–235.
- Vuksanović 2011: Vuksanović, Miro (gl. ur.). *Bibliografija Ive Andrića (1911–2011)*: Autori Ljiljana Klevernić (koordinator), Kata Mirić, Melanija Blašković, Vesna Ukropina, Daniela Kermeci, Slađana Subašić, Marija Vaš. Beograd – Novi Sad: Zadužbina Ive Andrića – Biblioteka Matice srpske. 1078 s.
- Zlidnjeva 1992: Злыднева, Н. В. Иво Андрич и Лев Шестов или о геометрии ПРОКЛЯТОГО ДВОРА. In: Кириллова, О. Л. (редактор-составитель). *Творчество Иво Андрича: Миф. Фольклор. История. Литература*. Сомпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 15–17.
- Zorić 1979: Zorić, Pavle. Ivo Andrić o Njegošu. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. S. 225–232.
- Živković 1999: Živković, Dragiša. Nekoliko stilskih odlika proze Ive Andrića [povodom PROKLETE AVLIJE]. In: Vučković, Radovan (priredio). *Zbornik o Andriću*. Beograd: Srpska književna zadruga. S. 182–203.

Ilustracije

- Ilustr. 4: Jediluke. In: <https://encrypted-tbn3.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9.␣GcS0B3E2TfxDXeEp4248AK94QX9gO3NZ6eG7hXGRVCHQeapu0gdHqw>. Stanje: 15. 6. 2015.
- Ilustr. 5: Tophane. In: http://36.media.tumblr.com/e66a5bbeb0929ef51e35c07e␣228b95d9/tumblr_nfws5pYKr41tmm2yno1_1280.jpg. Stanje: 15. 6. 2015.
- Ilustr. 6: Aja Sofija. In: <http://images.coolestwallpapers.com/user-content/␣uploads/wall/mid/77/3cfc5aeb1cf8b5c8266ce2aa095cab52187185c1.jpg>. Stanje: 15. 6. 2015.

Branko Tošović (Graz)

Ivo Andrić: before and after THE DAMNED YARD

The current work represents the analysis of the circumstances surrounding THE DAMNED YARD'S writing situation. The first part deals with the dawn of the novel and Andrić's personal attitude to it, the second part describes the author's life before the novel (1946–1953), and the third part – after the release of the novel (1954–1960).

Branko Tošović (Graz)

Andrić vor und nach dem Hof [im Roman DER VERDAMMTE HOF]

In diesem Beitrag erfolgt eine Analyse des Kontextes, in den sich der Roman DER VERDAMMTE HOF einbettet. Im ersten Teil geht es dabei um die Entstehung und Andrićs Autorezeption dieses Romans, im zweiten wird das Leben des Verfassers im Zeitraum vor der Veröffentlichung des Romans untersucht (1946–1953), und im Zentrum des dritten Teils steht die Lebensphase nach dem Erscheinen dieses Werkes (1954–1960).

Бранко Тошович (Грац)

Андрич перед Двором [романом Проклятый двор] и за ним

В настоящей работе проводится анализ контекста, в котором написано произведение Проклятый двор. В первой части говорится о зарождении романа и его авторрецепции, во втором рассматривается жизнь писателя до появления этого текста (1946–1953), а в третьем после его выхода в свет (1954–1960).

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at